

nační příznakovostí první mory, se značí nad první složkou dvojhlásky, cirkumflex, charakterizovaný intonační příznakovostí mory druhé, nad druhou složkou dvojhlásky, cf. {jáunas} ‘mladý’, {tárpu} (I.SG) ‘mezerou’ vs. {jaūnis} ‘dorostenec’, {tařp} (PRAEPOS) ‘mezi’.

Akúťová intonace slabiky s dvojhláskovým vrcholem se někdy zapisuje dokonce i gravísem, vždy přitom nad první složkou. Týká se to smíšených dvojhlásek začínajících krajní samohláskou, sc. {iR, ùR} vs. {áR, éR}. Důvod této ortigrafické zvyklosti je fonetický: gravis má naznačit, že první složka se ve výslovnosti nedlouží, akút vyjadřuje její dloužení. Protiklad znamének {pùlti} ‘napadat’ vs. {púolē} ‘napadl’ tedy říká, že v akúťově intonovaném vrcholu *ul* zní *u* krátce [‘pùl’|t’i], kdežto ve vrcholu *uo*, rovněž akúťově intonovaném, se první složka výslovnostně dlouží na úkor druhé [‘púō|l’ē].²⁹ Gravísem se vyznačuje akút též u kulturních europeismů, kde dlouhou slabiku tvoří /ěR, ōR/, cf. ({firma} ⇒) {fērma, fōndas} ≡ /‘f’ēr|ma, ‘fōn|das/.

3.3 Morfonologické přehodnocení palatální korelace

Fonologický inventář, který jsme předvedli v oddíle 3.1, nyní upravíme do (jedné) složky morfonologického systému, jenž v našem výkladu bude představovat vlastní instrumentárium fonématicko-prosodematické (dále již jen morfonologické) roviny. Aparátem morfonémů pak v knihách II a III popíšeme formální paradigmaticku litevské morfologie.

První úprava bude spočívat v tom, že v soustavě litevských fonémů oddělíme distinktivní rys palatálnosti od souhlásek a povýšíme jej na samostatnou jednotku. Soustava konsonantických morfonémů se tím výrazně zjednoduší: místo dvou fonémů výchozího inventáře budeme mít jeden, jenž vůči oběma představuje jistý archifoném. Zároveň odpadne starost o fonologičnost některých okrajových dvojic, jako jsou (h :: h’), (d :: d’).

Víme již, že litevský konsonantismus je propojen sítí dvou korelací, palatální a znělostní. Jeho morfonologickou redukci lze jistě provést v obou korelačních rozměrech. Nicméně znělostní korelaci systémově přehodnocovat nebudeme. Ne proto, že není tak rozšířená jako palatální (cf. 3.1.7 sub B), ale proto, že pro takovou úpravu nevidíme funkční využití. Morfonologickému přehodnocení litevského vokalismus a jeho vztahu k soustavě konsonantické se budeme věnovat v následujícím oddíle 3.4.

3.3.1 Připomeňme si nejdříve, čím se palatální korelace vyznačuje. Litevské SOUHLÁSKY jsou do párové korelace NEPALATÁLNÍ :: PALATÁLNÍ (značeno C :: C’) zapojeny soustavně; jediné palatální souhláska *j* k sobě nemá nepalatální protějšek. V posloupnosti konsonant – vokál (CV) se nepalatální souhlásky vyskytují pouze před zadními samohláskami (jakož i dvojhláskami začínajícími zadní samohláskou: sloupce 4–6 zleva v T 3.2), zato palatální mohou stát před všemi samohláskami (i dvojhláskami). Na konci slova stojí z korelačního páru vždy souhláska nepalatální, v souhláskových skupinách se přítomnost či nepřítomnost příznaku palatálnosti vyrovnává podle posledního členu. Protiklad C :: C’ je fonologický, cf. /‘šuō/ ‘pes’ :: /‘š’uō/ ‘tímto’, /s’e’naĩ/ ‘staře’ :: /s’e’n’aĩ/ ‘dávno’.

(i) První krok při budování nové morfonologické soustavy spočívá v segmentaci /C’/ ⇒ /C-ĩ/, kde /C/ je nepalatální protějšek konsonantu /C’/ a /ĩ/ distinktivní rys palatálnosti. Nepalatální /C/ můžeme pokládat za archifoném v Trubeckého (1939: 71) pojetí, totiž za soubor

²⁹ Jde o tradiční výklad «intonace přízvuku», postavený na sluchově-pocitové analýze. Experimentální fonetika jej příliš nepotvrzuje, nicméně grafická konvence od něho odvozená zůstává.

všech distinktivních rysů, které mají /C'/ i /C/ společné, přičemž /i̯/ je ten jediný rys, který má /C'/ oproti /C/ navíc. Budeme tedy /'š'uõ/ popisovat /'š-i̯-uõ/.

Přijatá fonologická segmentace /C'/ ⇒ /C-i̯/ se dobře odráží v litevském pravopise, kde se /'š'uõ/ zapisuje {šiuõ}, na rozdíl od zápisu {šuõ} pro /'šuõ/.

(ii) Potom si uvědomíme, že

- litevština nemá konsonantické posloupnosti /C₁'C₂/ ani /C₁C₂'/, ale pouze /C₁'C₂'/ nebo /C₁C₂/ (kde /C₁/ a /C₂/ jsou nepalatální archifonémy). Posloupnost /C₁'C₂'/ lze vydělením společného rysu palatálnosti segmentovat na /C₁C₂-i̯/. Rekurentně lze rozebrat posloupnosti 3 a 4 souhlásek (delší se v litevštině nevyskytují), čímž dospějeme k případům /C₁C₂C₃-i̯/ a /C₁C₂C₃C₄-i̯/;

- na konci slova (před vnějším nebo koncovým předělem) může stát konsonant jedině nepalatální, totiž /C+/, /C#/ , nikoliv /C'+/, /C'#/;

- takže v litevském slově **za segmentem /-i̯-/ musí vždy následovat samohláska**. Můžeme se proto omezit pouze na segmenty /C-i̯-V/.

(iii) Dále uvážíme, že

- před přední samohláskou (značka Vⁱ, jde o sloupce 1–3 v tabulce T 3.1) se v litevštině může vyskytovat jedině palatální souhláska, tedy /C-i̯-Vⁱ/;

- zatímco zadní samohlásce (značka V^u, jde o sloupce 4–6 v tabulce T 3.1) může předcházet souhláska jak palatální /C-i̯-V^u/, tak nepalatální /CV^u/;

- takže palatální segment můžeme pokládat za trvalý, imanentní rys předních samohlásek /Vⁱ/. Jinými slovy: **přední samohláska automaticky palatalizuje souhlásku** (souhláskovou skupinu), která jí **předchází**.³⁰ Před /Vⁱ/ tudíž palatální segment vůbec nemusíme uvádět, protože je tam vždy přítomen. Stačí jej tedy vyznačovat pouze před /V^u/.

I tato skutečnost je v litevském pravopise podchycena. Palatálnost souhlásky se vyznačuje pouze před zadní samohláskou, nikoliv před přední. Slova /s'e'naĩ/ i /s'e'n'aĩ/, která obě začínají palatálním /s'/ následovaným přední samohláskou, se píšou po řadě {senai̯} a {seniai̯}: vyznačuje se pouze rozdíl palatálnosti u druhé souhlásky, za níž následuje zadní samohláska.

(iv) A konečně zavedeme pro litevštinu zvláštní morfonologickou soustavu, ve které

- z výčtu daného v části 3.1.5 přejímáme pouze nepalatální konsonantické fonémy (za každou dvojici /C/ :: /C'/ pouze /C/) a izolovaný vždy palatální foném /j/;

- zavedeme samostatný morfoném /i̯/, kterému budeme říkat palatalizační prvek;

- soustava samohláskových fonémů zůstane nezměněna tak, jak byla v části 3.1.1.

Některé souhláskové morfonémy zůstanou okrajové: uplatní se buď pouze v «cizích» slovech (/f/, /x/, /h/), nebo navíc jenom v okrajových okruzích (onomatopoeia, expresiva) slov domácích (/c/, /ʒ/). O zapojení /č/ a /ž/ do morfonologického systému pojednáme níže (3.3.3).

(v) V této morfonologické soustavě budeme palatální souhlásku [C'] (kromě izolovaného /j/) pokládat za alofon («alomorfon» by znělo podivně) nepalatálního /C/ v kontextu:

³⁰ Na počátku slova – v poloze /+Vⁱ/ nebo /#Vⁱ/ – se palatalizační schopnost předních samohlásek nijak neprojevuje: litevské /'ėžeras/, /'ėglė/ zní ['ėž'eras], ['ėg'l'ė] – oproti českému [jezero], [jedle] (pozor! *ėglė* znamená “smrk”, *Picea abies*, kdežto “jedle”, *Abies alba*, se řekne *kėnis*); náslavně [jĩĕ_]#[jĩĕ_]#[jĩĕ_] litevských slov vykládáme v 3.4.7.

- před přední samohláskou /CV/ > [C'V'],
- před palatalizačním prvkem, za nímž následuje zadní samohláska: /C_iV^u/ > [C'V^u],
- před jinou palatální souhláskou, jež sama vznikla jedním ze dvou právě uvedených způsobů: /C₁C₂-j/ > [C₁'C₂'].

Jelikož jsme tímto palatálními souhláskám odňali status fonémů, budeme o nich hovořit jako o PALATALIZOVANÝCH ALOFONECH. Dále budeme říkat, že přední samohlásky (Vⁱ) palatalizují předchozí souhlásku, kdežto zadní nikoliv, leda by jim předcházela palatalizační prvek.

3.3.2 Uvedeme nyní přehled palatalizujících slabičných vrcholů, samohlásek a dvojhlásek. Podává jej tabulka T 3.3, která je obměnou tabulky T 3.2. První 3 sloupce zleva má s předchozí tabulkou přímo totožné: uvádějí ty slabičné vrcholy, které předcházející konsonant palatalizují automaticky (kontext /_ Vⁱ/); poslední 3 sloupce zleva uvádějí slabičné vrcholy se zvláštním příznakem palatalizace (kontext /_ i^uV^u/). Na položky ve sloupcích 4–6 zleva lze v našem morfonologickém systému nahlížet jako na NEPRAVÉ DVOJHLÁSKY (řádky 1–2 shora) či NEPRAVÉ TROJHLÁSKY (řádky 3–6 shora), jejichž první složka /j/ se vztahuje k iniciálnímu slabičnému svahu.

T 3.3

i		e	i̇-a		i̇-u
ī	é	ē	i̇-ā	i̇-o	i̇-ū
ie					i̇-uo
			i̇-au		
		ei	i̇-ai		i̇-ui
iR		eR	i̇-aR		i̇-uR

POZNÁMKY

- 1) Samohláska /e/ a nepravá dvojhláska /ja/ ve většině pozic neutralizují svůj vokální timbre, takže /gi'l-i-as/ 'hluboké' (A.PL FEM) zní stejně jako /gi'l-es/ 'žaludy' (A.PL), totiž [g'i'l'æs]. Druhotně mohou být rozlišeny, předcházejí-li jim alveolární /t/, /d/, neboť ty se před /e/ a /ja/ realizují odlišnými alofony, cf. /'tvírtái+'prād-i-ái/ > ['t'v'írtái+'prāž'ái] :: [t'v'írta'prād'éi] < /tvírta'prād-éi/ ('tvrdý začátek' :: 'akútová intonace', D.SG FEM).
- 2) Neutralizovat se může i protiklad dvojhlásky /ei/ a nepravé trojhlásky /i-ai/, takže /'sēn-éi/ 'stařeně' (D.SG) :: /'sēn-i-ái/ 'starci' (N.PL) může znít stejně [s'ēn'áj].
- 3) Nepravá trojhláska /i-au/ nahrazuje v domácích litevských slovech chybějící dvojhlásku */eu/ coby přední protějšek k zadnímu /au/. Využívá se přitom neutralizace protikladu /e/ :: /ja/, takže platí /ra's-ī-aũ/ :: /ra's-eĩ/ ⇔ /ra's-aũ/ :: /ra's-āĩ/ 'psal jsem...' (1.SG PRAET, 2.SG PRAET, 1.SG PRAES, 2.SG PRAES). Protiklad /ra's-aũ/ :: /ra's-i-aũ/ se přitom zvukově realizuje palatalizovaností /š/, tedy [ra'saũ] :: [ra's'aũ].
- 4) Z výše uvedeného lze soudit i na neutralizaci /eR/ :: /i-aR/, žel příklady neznám.

3.3.3 Zvláštní pozornosti si zasluhují palatalizované alofony alveolár (dentál) /t/ a /d/. Ty se působením přední samohlásky palatalizují běžným způsobem, takže /te/ :: /ta/ ⇒ [t'e] :: [ta] a /de/ :: /da/ ⇒ [d'e] :: [da], stejně jako /ne/ :: /na/ ⇒ [n'e] :: [na], kdežto před /j/ (a

zadní samohláskou) se neznělá dentála [t] změní nikoliv na palatální dentálu [tʰ], nýbrž na palatální tupou polosykvavku [čʰ], sc. /ta/ :: /tja/ ⇒ [ta] :: [čʰa], a znělé [d] se změní nikoliv na [dʰ], nýbrž na [žʰ], sc. /da/ :: /dja/ ⇒ [da] :: [žʰa], zatímco /na/ :: /nja/ ⇒ [na] :: [nʰa].

V našem morfonologickém systému litevštiny skutečně položíme, že fonémy (morfonémy) /t/ a /d/ mají po dvou palatalizovaných alofonech, a sice [tʰ], [dʰ] v kontextu /__Vʰ/ a [čʰ], [žʰ] v kontextu /__iVʰ/. Nicméně mezi alveolárními explozivami (dentálami) a tupými afrikátami (polosykvavkami) panují v litevštině vztahy poněkud složitější.

A) Hláska [tʰ] může okrajově stát i před zadní samohláskou, jak dokládá onomatopoické sloveso *tiulénti* [tʰuʰlʰénʰtʰi] ‘štěbetat’ (o housatech), intelektualizované pojmenování *tiūrkai* ‘Turkotataři’ (soubor národů turkotatarských jazyků) nebo přejatý název látky *tiūlis* ‘tyl’.

- Vedle palatalizovaného [čʰ] se vyskytuje i nepalatalizované [č], a to jednak ve slovech cizího původu, cf. *māčas* ‘sportovní zápas’ (angl. match), *pūčas* ‘puč’ (něm. Putsch), jednak v onomatopoickém *čážiyti* ‘prásknout bičem’ a konečně v několika domácích expresívách jako *giņčas* ‘hádka, spor’, cf. *ginti(s)* ‘hájit (se)’.³¹

- Hláska [čʰ], kontextově palatalizovaná, stojí před (palatální) souhláskou v litevských expresívách nositelů vlastnosti, cf. [ʰbaʰčʰ-kʰ-is]/[ʰbaʰčʰ-kʰ-ě] «bělák» MASC//FEM (nápadně bíle zbarvené zvíře), [ʰjuočʰ-kʰ-is]/[ʰjuočʰ-kʰ-ě] «černák» MASC//FEM (nápadně černě zbarvené zvíře; výrazně tmavý, tmavooký a tmavovlasý člověk; černoch).³²

- Dále se [č]/[čʰ] bez ohledu na palatalizovanost vyskytuje před souhláskou (od níž právě přejímá palatalizovanou nebo nepalatalizovanou podobu) ve složeninách na morfovém švu, cf. [plačʰ=ʰrāgʰ-is] ‘parožnatka’ (Platyterium, kapradina) ← /plaʰt-us/ ‘široký’ & /ʰrāgʰ-as/ ‘roh’. Podobně tvořené slovo *plāčkelnēs* ‘široké kalhoty (jako stil oblečení)’ (← /plaʰt-us/ ‘široký’ & /ʰkēln-ēs/ ‘kalhoty’) zní [ʰplāčʰ=kʰelʰnʰ-ēs] s palatálním [čʰ], přizpůsobeným následujícímu úseku [kʰe]. Toto [č] pochází z /t/ v kmenové finále první složky komposita.

- Konečně je pak doloženo [č] v absolutním konci slova, kde se palatalizované alofony nikdy nevyskytují, a to v příslovci {ýpač} ≡ [ʰípač] ‘(ob)zvlášt’, což je běžné, nijak okrajové slovo, a naopak ve velmi okrajovém citoslovci *škāč* ‘kšc!’ (když odháníme kočku).³³

³¹ AtgDLKŽ dokládá z kmenů na [č] vedle přejatých slov *pūčas*, *māčas* a zmíněného již *giņčas* ještě expresíva *kiviřč-as* rovněž ‘hádka, spor’, *stič-as* ‘zašprajcování se’ (tvrdošíjné trvání na svém), *stič-as//stič-ě* ‘umínělec’, *snūč-as//snūč-ě* ‘dřímálo’ a *krūč-as//krūč-ě* ‘zlodějíček’. DLKG (§ 68.3) uvádí navíc slovo *gūč-as* ‘chytrák, filuta’.

³² Hláska [č] zde stojí místo kořenové dentály. Vznikla tedy palatalizací /t/, cf. /ʰbált-as/ → /ʰbaʰčʰ-k-is/ (‘bílý’ → «bělák»), /ʰdrūt-as/ → /ʰdručʰ-k-is/ (‘urostlý, zavalitý’ → ‘vazoun, zavalitec’), nebo znělostní asimilací /ž/, jež samo vzniklo palatalizací /d/, cf. /ʰjuod-as/ → /ʰjuočʰ-k-is/ (‘černý’ → «černák»), /ʰrud-as/ → /ʰručʰ-k-is/ (‘zrzavý’ → ‘zrzek’), /ʰdid-is/ → /ʰdičʰ-k-is/ (‘velký’ → ‘kolohnát’, ‘čahoun’). Uvedených pět expresív jsou jediné morfolgické deriváty obsahující posloupnost [-čʰkʰ-], které uvádí AtgDLKŽ. Stejnou hláskovou posloupnost vykazuje ještě /ʰbučʰ-k-is/ ‘pusa’ (polibek); to je však od kořene /bučʰ-/, lexikálně izolovaného a morfolgicky nerozebiratelného, cf. /bučʰ-juo-ti/ ‘líbat’.

³³ Jde o jediné dva příklady doložené v AtgDLKŽ. Ve výrazu [ʰípač] je [č] morfonologicky odvoditelné z kmenové finály /t/, cf. [ʰípač] < [ʰípačʰaĩ] < /ʰípat-ĩ-aĩ/ ‘(ob)zvlášt’ ← /ipaʰt-us/ ‘(ob)zvláštňi’. Citoslovce *škāč* je nemotivované.

SHRŇME A. V části 3.1.7 sub A jsme zkoumali fonologičnost palatálních protikladů (t :: t') a (č :: č'). První jsme prokázali s malou výhradou prosodické neshody, cf. /'tuřkaĩ/ :: /'t'úrkaĩ/, druhou bez výhrad, cf. /'pučas/ :: /'puč'as/. Fonologičnost (t :: č) dokládá *mātas* 'míra, měrná jednotka' :: *māčas* 'sportovní zápas'. Tato trojice příkladů však stačí jako důkaz fonémovosti souboru pouze tříprvkového, nikoliv čtyřprvkového; doklad fonologičnosti protikladu (t' :: č') neznám.

K onomatopoickému [t'u'l'én't'i] 'štěbetat' (o housatech) bychom potřebovali najít nějaké *[č'u'l'én't'i]; takové slovo sice není, ale existuje zvukově blízké [č'ul'b'ět'i] 'švitořit' (o ptácích). Morfologickou hrou lze slova [g'iňčas] 'hádka' a [g'in't'is] 'hájit se' upravit do tvarů [g'iň'č'e] (L.SG) :: [g'in't'e] (BŪDINŮS), které jsou odlišeny nejen hláskami, ale i intonacemi a polohou přízvuku. Vidíme tedy, že prostor pro fonologizaci (t' :: č') je otevřen, leč dosud nevyužit.

Místo chybějícího dokladu na fonologičnost (t' :: č') se však můžeme opřít o jasně průkaznou fonologičnost (t :: č'). Dokladů je mezi domácími slovy mnoho, mají totiž oporu morfologickou, cf. /ma'taũ/ 'vidím' :: /ma'č'aũ/ 'viděl jsem'. Víme tedy bezpečně, že posloupnost t :: č :: č' obsahuje tři navzájem různé fonémy. Protiklady (t' :: t) a (t' :: č') jsou potenciálně fonologické: dosud nalezené minimální páry se liší nejen hláskově, ale též prosodicky. Hlásku [t'] pokládáme za kandidáta na samostatný foném.

B) Neznám doklad na výskyt [d'] před zadní samohláskou (cf. 3.1.7 sub A a tam diskusi k příkladu [bor'd'ūras]). Nepalatalizované [ž] před zadní samohláskou dokládají v litevštině jen výpůjčky, cf. [mahara'ẓ̌a].

• Na konci slova znělé [ž]//[ž'] stát nemůže. Uvnitř slova se mi podařilo najít jen jeden doklad [ž]//[ž'] (bez ohledu na palatalizaci) v kontextu před znělou souhláskou, a to v kompositu [b'r'ieẓ̌=gal'v'-is]. 'člověk s hlavou jako los' (← /'bríed-is/ 'los' & /gál'v-a/ 'hlava'), které jako *hapax legomenon* bez prosodemat uvádí LKŽ I:1044. Ve všech jiných případech morfologické derivace se etymologické [ž]//[ž'] vždy znělostně asimilovalo na [č]//[č'].

To platí jak o derivacích, tak o kompositech. V derivačním typu /'júod-as/ → ['juoč'-k'-is], který jsme rozebírali sub A, si můžeme představovat – avšak pouze představovat – strukturu /ž-k/, cf. /'júod-as/ → /'juoẓ̌-k-is/ > ['juoč'-k'-is]. Ve složeninách *didžtuřtis* '(vele)boháč' (← /'did-is/ 'veliký' & /'tuřt-as/ 'bohatství'), *dīdžponis* 'velkopán' (← /'did-is/ 'veliký' & /'pōn-as/ 'pán') sice nalézáme švy /ẓ̌=t/, /ẓ̌=p/, avšak v důsledku znělostní asimilace vychází fonémová struktura /dič-'tuřt-is/, /'dič-pōn-is/; grafematika {didžtuřtis}, {dīdžponis} pouze zdůrazňuje etymologický vztah k adjektívu *dīd-is*.

Distribuční prostor pro [ž]//[ž'] je potenciálně mnohem větší, než kolik z něho litevština zatím aktualizovala.

SHRŇME B. Fonologičnost protikladů (d :: d') a (ž :: ž') jsme probírali v 3.1.7 sub A: první jsme neprokázali, druhou ano, cf. /'rāẓ̌ū/ :: /'rāẓ̌'ū/. Fonologičnost (d :: ž) dokládá /'rādos/ 'nacházelo se' :: /'rāẓ̌os/ 'rádžové'. Příklad na (d' :: ž') neznám.

Protiklad (d' :: ž') nejlépe aproximuje dvojice [t'v'irtapra'd'æ] ≡ {tvirtapradè} 'cirkumflexovou (intonací)' (I.SG.FEM) :: [t'v'ir'ta pra'ẓ̌'æ] ≡ {tvirtà pradžià} 'tvrdý začátek' (N.SG), cf. suprā 3.3.2 sub 1. Vidíme, že i ve vztahu (d' :: ž') je volný prostor pro fonologizaci.

Zato příklady na fonologičnost (d :: ž') jsou hojné a mají morfologickou oporu, cf. /'ród-au/ 'ukazují' :: /'róẓ̌'-au/ 'ukázal jsem'. Víme tedy bezpečně, že posloupnost d :: ž :: ž' obsa-

huje tři navzájem různé fonémy. Fonologičnost protikladů ($d :: d'$) a ($d' :: \check{z}$) jsme dosud neprokázali. Budeme však předpokládat, že oba jsou potenciálně fonologizovatelné.

SHRNĚME A+B. V morfonologickém systému litevštiny, jaký budujeme, pracujeme s nepalátálním «archifonémem» (v postavení morfonému) a s palatalizačním prvkem /i/ (rovněž v postavení morfonému). Mezi souhláskové morfonémy patří i dentály /t/, /d/ a tupé polosykvavky /č/, /ž/. Morfonémy /č/ a /ž/ mají dvě kontextově podmíněné realizace, nepalatalizovanou a palatalizovanou, tak jak to předpokládá bod 3.3.1 (v). Morfonémy /t/ a /d/ však mají po třech základních alo(mor)fonech, po jednom nepalatalizovaném a dvou palatalizovaných, v neznělé řadě [t], [t'], [č'] a ve znělé [d], [d'], [ž']. Před samohláskou se vyskytují jako [t]/[d] v kontextu /_V^u/, [t']/[d'] v kontextu /_Vⁱ/ a [č']/[ž'] v kontextu /_iV^u/.

Kontextové varianty [č'], [ž'] přitom dentály /t/, /d/ sdílejí společně s tupými polosykvavkami /č/, /ž/.

- Základní distribuci obou palatalizovaných variant dentálních morfonémů řídí výše uvedené pravidlo. To pokrývá všechny morfonologické vztahy souvisící s flexí, totiž s vlivem koncovky na kmenovou finálu. Výjimky z distribučního pravidla, jaké jsme uvedli výše sub A et sub B (všechny souvisí s kmenotvorbou), nejsou v rozporu se základním rysem budovaného morfonologického systému: fonémy /č/ a /ž/ jsou morfonémy ve smyslu části 3.3.1 (v) a jako takové mohou stát uvnitř kmene i na jeho konci a podléhají kontextové palatalizaci.

- Morfonémy /t/, /d/ a /č/, /ž/ jsou v našem systému rovnocenné. Rozsahem svého morfonologického uplatnění se však výrazně liší. Palatalizované podoby [č']/[ž'] jsou mnohem častěji variantami morfonémů /t/, /d/ než morfonémů /č/, /ž/. Kmeny s tupou polosykvavkovou finálou jsou v litevštině okrajové (jde o několik domácích expresív a o slova přejatá), kmeny s finálou dentální jsou běžné. I v jiných morfonologických pozicích než v kmenové finále před koncovkou je výskyt polosykvavky (at' již palatalizované či ne) v drtivé většině případů motivován produktivní (!) morfonologickou střídnicí za dentálu.³⁴ «Autonomní» vý-

³⁴ Ve složeninách typu *plac̄rāgis* představuje hláska [č] střídnici (kombinační variantu) morfonému /t/ na konci první složky, sc. /plat-/ → [plač-]. Složeniny typu *didžtuŕtis* nás upozorňují, že i hláska [ž] by mohla fungovat jako střídnice (kombinační varianta) fonému /d/ na konci první složky, sc. /did-/ → [diž-]. Navíc se ve složeninách vedle [plač-] z *plac̄=rāg-is* uplatňuje i [plat-], cf. *plat* = *=gal-ys* 'ten široký konec' [oproti úzkému] (← /'plat-us/ 'široký' & /'gāl-as/ 'konec'); vedle [diž-] (byť v podobě znělostně asimilovaného [dič-]) stojí [did-] v *did* = *vyr-is* 'hrdina' (← /'did-is/ 'veliký' & /'vīr-as/ 'muž') nebo *did* = *vakar-is* 'předsvatební večer' (← /'did-is/ & /'vākar-as/ 'večer'). V této souvislosti se kladou dvě zásadní morfonologické otázky:

- (1) Jak vůbec na morfémovém švu vzniká střídnice [č] (hypoteticky i [ž])?
- (2) Podle jakých pravidel se distribuují varianty [plat-]/[plač-] a [did-]/[dič-] (hypoteticky [did-]/[diž-])?

V souvislosti s první otázkou nejprve upozorníme, že kromě *plac̄=rāg-is* 'parožnatka' (*Platycerium*) máme též *plac̄-ia=rāg-is brīedis* 'los se širokými parohy' a že vedle *did* = *vyr-is* 'hrdina' známe i *didž-ia=jėg-is vyras* 'muž mocné síly' (← /'did-ē/ 'veliká' & /'jėg-a/ 'síla'), tedy složeniny, jejichž první kmen nekončí poslední souhláskou svého kořene, nýbrž je rozšířen přes palatalizační prvek ještě o kmenotvorný vokál, jmenovitě o /-i-a/. Vznik [č] (hypoteticky i [ž]) na morfémovém švu potom vyložíme ve dvou stupních: 1° pro první složku komposita se volí mezi kmenem prostým, cf. /plat-/ , /did-/ , a kmenem se samohláskovým rozšířením, cf. /plat-i-a-/ , /did-i-a-/ , 2° prostokmenné složeniny se nemění, ve složenině se samohláskovým rozšířením se provede synkopa *plac̄-ia=rāg-is* > *plac̄* = *=rāg-is* ([pla|č'a|rā|g'is] > [plač|rā|g'is]), *didž-ia=tuŕtis* (tato varianta je skutečně doložena, cf. DLKŽ p.120) > *didž* = *tuŕtis* ([d'i|ž'a|tuŕ|t'is] > [d'ič|tuŕ|t'is]).

skyt tupých polosykvavek doložíme nejlépe ve slovech «čerstvė» přejatých do litevštiny z jiných jazyků (e.g. *čárdašas*, *čárlstonas*, *džáulis*, *džòkeris*... překládat netřeba), z domácích lexikálních jednotek pak v citoslovcích. Protože však «autonomie» výskytu nějakého fonému je záležitostí produktivity morfologických vztahů, které ho motivují, může domácí litevské slovo ve svém kmeni dosvědčit «autonomní» polosykvavku i tím způsobem, že systém «zapomene» na morfonologickou cestu, po níž ona polosykvavka dentálu (alveoláru) vystřídala.³⁵

C) DODEJME, že tupé polosykvavky [č] a [ž] (nepalatalizované i palatalizované) mají ještě jednu morfonologickou existenci, a to jako výsledek setkání alveolární explozivy s alveolární frikativou. V tom se shodují s ostrými polosykvavkami [c] a [z], jimiž jsme vůbec neměli důvod se zabývat: na rozdíl od tupých nepředstavují ostré polosykvavky kombinační variantu k žádnému z frekventovaných morfonémů, takže zůstávají na okraji zvukového materiálu litevštiny, pouze ve slovech přejatých a onomatopoických. Souhrnně lze polosykvavky popsat produktivními vztahy /tš/ > [č], /dš/ > [č], /ts/ > [c], /ds/ > [c], /tž/ > [ž], /dž/ > [ž], /tz/ > [z], /dz/ > [z]; ke všem vztahům ještě existuje palatalizovaný protějšek.

Uvedené vzorce můžeme pro /t/ snadno ilustrovat díky předponě /at-/, cf. /at-&-'sùk-o/ > /at='sùko/ > [a'cùko] 'odvrátil (tvář), odtočil (z cívky)', /at-&-'šaũk-ia/ > /at='šaũkia/ > [a'čauk'a] 'odvolává (slovo, činovníka)', /at-&-'zviĩb-ė/ > /at=

Na druhou otázku odpovědět nedovedu. Je málo pravděpodobné, že vyšetřovaný rozdíl nese nějakou informaci, protože prostý a samohláskou rozšířený kmen často koexistují vedle sebe beze změny významu, cf. *saldž-ia=rũgšt-is* i *sald=rũgšt-is* 'sladkokyselý' (← /sál'd-us/ 'sladký' & /rũgšt-t-us/ 'kyselý'). Nicméně koexistence dvou formálně odlišných variant se nabízí k dodatečné intelektualizaci, tedy k tomu, aby se v případě potřeby oba tvary do systému zabudovaly jako významonosná opozice. Ostatně soudím, že pojmenování *pláč=rãg-is* 'platycerium' vzniklo právě takovou druhotnou intelektualizací jedné z variant.

Analogicky k odpovědi na otázku (1) vysvětlíme i tvar {ýpač} ≡ ['ípač+], kde se [č] vyskytuje v koncové poloze, a to apokopou ze synonymního adverbia {ýpačiai} ≡ ['ípač'aĩ].

³⁵ Osamostatňuje se [č] (nikoliv však [ž]), a to ne na švech předpon (kde je stále možné vyslovovat i nesplynule dentálu a sykvavku) a složenin (kde je nutné vyslovovat splynulou polosykvavku), nýbrž v odvozovacích sufixech (důsledně s polosykvavkou). DLKG § 68.3 vykládá ['gũčas] 'chytrák' ← /'gud-&-š-as/ (cf. *gud-r-ũs* 'chytrý', *i-gũd-es* 'zkušený'), ['snũčas] 'dřímál, ospalec' ← /'snud-&-š-as/ (cf. /snu'd-a/ 'ospalost'). Je pravda, že existuje odvozovací přípona /-š-/ , cf. /'vařg-as/ 'bída, chudoba' → /'vařg-š-as/ 'ubožák', 'chudák'. Leč derivační historie ostatních slov na /-č-as/ je nejasná. Je *giĩčas* 'spor' od morfoloogicky složitějšího /gĩn-'t-is/ 'obhajoba', což by zajišťovalo /tš/ > [č], nebo od morfoloogicky jednoduššího /'gin-a-(si)/ 'hájí (se)', kde ke kontaktu /tš/ nedochází? Slova *kiviřč-as* 'hádká', *stič-as* 'umíněnc', *krũč-as* 'zlodějíček' jsou v litevském lexiku bez morfoloogických předků a bez motivace dokládající morfonologickou proměnu /tš/ > [č] nebo /dš/ > [č]. Naopak sama tato slova jsou východiskem pro další deriváty, cf. /ki'viřč-as/ 'hádká' → /ki'viřč-ĩ-ti-s/ 'hádat se', /kiviřč-'n-us/ 'hádavý'. V nich stejně jako v derivaci /'giĩč-as/ 'spor' → /'giĩč-ĩ-ti-s/ 'být ve sporu' → /'giĩč-in-iĩk-as/ 'strana sporu' vystupuje /č/ jednoznačně coby samostatný (mor)foném vytvářející základní lexikální morf, od něhož se odvozují další kmene. Osamostatňování [č] a zároveň zánik synchronních morfonologických vazeb na /t/ můžeme doložit i v jiných případech. U slova *bičũulis* 'kamarád' (s odvozeninami *bičũulỹstė* 'kamarádství', *bičũulišk-as* 'kamarádský') ještě víme, že pochází od *bit-ė* 'včela', je to ale znalost spíše historicko-národopisná než jazyková (odkaz na bratrstva včelařů). U slov *bučĩuoti* 'líbat' (s odvozeninami *bučĩnỹs* 'polibek', *bučĩkis* 'pusa'), či *tỹčia* 'schválnost, (zlý) záměr' (s odvozeninami *tỹčiotis* (*iš ko*) 'vysmívat se (komu)', *tyčėikà* 'potměšilec') morfo(no)logickou motivaci [č] již neznáme: je součástí nejen kmene, ale i kořene.

= 'zvĩmbé/ > [a'z'v'ĩmb'è] 'přibzučel (se bzučením přiletěl)', /at-&-žai'búo-j-a/ > /at=žai'búoja/ > [ažai'búoja] 'blíží se (bouřka za neustálého blýskání)'; pro /d/ se příklady vyhledávají hůře, nejspíše na švech složenin, cf. /'púod-as/ 'hrnec' & /'šāk-ěš/ 'vidle' → /'púod=šākěš/ > ['púočak'ěš] 'naběrák do hrncířské pece', /'júod-as/ 'černý' & /'žōl-ě/ 'tráva' → /'júod=žōlě/ > ['júožōl'ě] 'samorostlík' (Actaea spicata, jedovatá bylina).

3.3.4 SHRŇME ODDÍL 3.3. Za morfonologický systém pokládáme obecně každé uspořádání fonologických prostředků různé úrovně (segmentální, subsegmentální i suprasegmentální) učiněné s ohledem na výrazové potřeby morfologické, tedy s ohledem na jejich způsobilost vytvářet morfy. Takové uspořádání je specifickou součástí teorie, v níž popisujeme systém konkrétního jazyka. V oddíle 3.3 jsme přeuspořádali litevské konsonanty a jistý jejich fonologický rys přeřadili k vokálům, jednak jako imanentní složku vokálů předních, jednak jako doprovodnou jednotku vokálů zadních. V důsledku takového rozhodnutí se ve slabičném vrcholu objevily zvláštní, nepravé dvojhlásky a trojhlásky, jejichž první složka (i) patří ve (zvukové) skutečnosti k iniciálnímu svahu slabiky; tyto nepravé dvojhlásky a trojhlásky se vyskytují pouze ve slabikách s neprázdným iniciálním svahem. Ono uspořádání jsme zavedli proto, abychom v dalších kapitolách mohli vyložit soustavu formálních paradigm konjugačních (kniha II) i deklinačních (kniha III) tak, že od jistých základních řad koncovkových morfů jsou jednotným procesem palatalizace vokalické base koncovky odvozovány řady další.

Konjugační schémata *trũnk-a* vs. *tráuk-ia* vs. *pa-trūk-i* ('trvá', 'táhne', 'zatlačí'), stejně jako deklinační *stũmbr-a-s* vs. *éln-ia-s* vs. *bríed-i-s* ('zubr', 'jelen', 'los') vyložíme jako výsledek opakované palatalizace základní vokalického formantu *-a-* (*trũnk-a*, *stũmbr-a-s*), jež v prvním kroku vede na *-ia-* (*tráuk-ia*, *éln-ia-s*) a ve druhém na *-i-* (*pa-trūk-i*, *bríed-i-s*), cf. II/3.1, III/3.3.

3.4 Morfonologické ohodnocení slabičných vrcholů

Pokračujeme v přeuspořádávání fonématicko-prosodématického inventáře litevštiny do morfonologického systému, tedy do inventáře prostředků vytvářejících morfy. Nyní se zaměříme na fonémy vytvářející slabičný vrchol a na jejich morfologicky motivované proměny. Vyjde od dvojhlásek, u nichž se morfologická motivovanost jednotlivých složek dá vyšetřovat názorněji, předvedeme však i morfologické proměny slabičných vrcholů jednohláskových.

Z hlediska fonologického je každý diftong dvojicí fonémů. Z hlediska morfonologického je užitečné rozlišit DVOJHLÁSKY na segmentálně JEDNOMÍSTNÉ a DVOJMÍSTNÉ. Záměr je jasný: v dvojmístném diftongu je každý člen dvojice morfonologicky samostatný, sám za sebe se může obměňovat s jinými prvky a sám za sebe může i nést morfématickou informaci, kdežto v jednomístném diftongu alternuje dvojhláska jako celek s hláskou jednoduchou. Pro takové rozlišení je nejprve třeba najít operativní kritéria.

Následující výklad se týká dvojhlásek prvotních (řádky 3–6 shora v T 3.2); nepravé dvojhlásky, popř. trojhlásky, jež jsme zavedli v části 3.3.2, zkoumáme pouze v úseku mimo palatalizační element (cf. 3.4.5).

Budíž zdůrazněno, že dvojhlásky, jednomístné i dvojmístné, hledáme a rozlišujeme uvnitř jediné slabiky. Dvojhlásku nelze směšovat se setkáním dvou samohlásek na rozhraní dvou slabik, k čemuž v litevštině též dochází, byť pouze na morfovém švu, cf. {paup̃ys} ≡ /pa|u|p̃is/ ≡ [pa=u'p̃is] 'říční niva' (trojlabičné slovo bez dvojhlásky, *pa-* 'pod, podél', *ùp-é*

‘řeka’; mezi *a* a *u* zazní ráz)³⁶ vs. {paupl̥ys} ≡ /paũ|’p̥l̥is/ ‘vyrážka’ (dvojslabičné slovo s dvojháskou ve kmeni *paũpl-*).³⁷

3.4.1 Dvojmístný diftong můžeme VYMEZIT OBSAHOVĚ, a to komutací morfémů: morf obsahující vyšetřovaný diftong srovnáváme s jinými morfy a ptáme se, zda vzniklé rozdíly lze uchopit – na morfématické rovině – aparátem sématickým. Chceme-li však zkoumat, zda každá složka diftongu vykazuje jistou morfologickou samostatnost, přispívajíc do svého morfu samostatným sématickým obsahem, záhy narazíme na nutnost rozdílného postupu u morfů kořenově-kmenových na jedné straně a koncovkových s předponovými na straně druhé.

Můžeme jistě prohlásit, že v koncovce slova *ma|t-aũ* ‘vidím’ je diftong *au* dvojmístný, protože v komutacích *ma|t-aũ* :: *ma|t-aĩ* :: *ma|t-eĩ* (1.SG PRAES, 2.SG PRAES, 2.SG PRAET) lze doložit, že druhá složka (*u* oproti *i*) vyjadřuje jedno konkrétní séma (osobu) a první složka (*a* oproti *e*) zase jiné (čas). A můžeme stejně dobře prohlásit, že v koncovce V.SG *sũ|n-aũ* ‘synu’ je táž dvojháška *au* morfonologicky jednomístná, alternujíc toliko s *ũ* v koncovkách A.SG *sũ|n-u* a G.PL *sũ|n-ũ* (neexistuje dvojháskový morf, který by s koncovkou *-au* sdílel právě jednu složku a zároveň jistý právě na ni vázaný sématický obsah).

Pro jednomístnou povahu diftongů *au* i *uo* v jiných koncovkách téhož slova ‘syn’ svědčí zase posloupnost G.SG *sũ|n-aũ-s* :: N.PL *sũ|n-ũ-s* :: N.SG *sũ|n-ũ-s* :: L.PL *sũ|n-uũ-s* :: A.PL *sũ|n-u-s*, kde se dvojháskový segment střídá s jednoháskovým, aniž lze kterou složku dvojhásky označit za samostatného nositele nějaké morfématické funkce (sématického obsahu).

Z důvodů sématické totožnosti jsou nutně jednomístné i dvojháskové varianty slovesných koncovek, které se používají před příklonkami, cf. 1.SG PRAES *skut-ũ* ‘holím’ ↔ *skut-úo* = *si* ‘holím se’, 2.SG PRAES *skut-ì* ↔ *skut-íe* = *si*. Dvojhásky *uo* a *ie* nahrazují před zvratnou příklonkou *si* krátké koncovky *-u* a *-i*, aniž jakkoliv mění sématický obsah, jež vyjadřují; dvojhásková dloužení *u* ↔ *uo* a *i* ↔ *ie* se nijak neliší od jednoháskových dloužení ve tvarech 2.PL PRAES *skùt-a-te* ↔ *skùt-a-tè* = *s* a 2.DU PRAES *skùt-a-ta* ↔ *skùt-a-to* = *s*.

Můžeme ale též chtít prohlásit, že smíšená dvojháška *ar* v kmeni substantíva *dár|b-as* ‘práce’ je morfonologicky dvojmístná, protože její první složka komutuje s *i* ve kmeni slovesa *dir|b-a* ‘pracuje’.³⁸ S čím však komutuje druhá složka? A v jakém kontextu? Na rozdíl od koncovkových morfů zde uvažujeme tak, že proměnlivá složka *a* vs. *i* v diftongu upřesňují jednotlivé varianty lexikálního obsahu kmene, zatímco neměnná složka *r* zajišťuje stabilitu základního lexikálního okruhu kořene *D₋RB-*. Shodou okolností lze v systému jazyka

³⁶ Trojslabičnost vyjadřuje i znak cirkumflexu nad *a* ve tvarech přízvukovaných na kmeni, cf. A.SG {pã|u|pi}, kde se, protože jde o substantívum, předponová slabika dluží, cf. 3.2.2 (iii). Cirkumflexově intonovaná slabika o dvojhásce *au* by se zapisovala *aũ*, cf. {paũkš|tis} ‘pták’.

³⁷ Význam ‘vyrážka’ nese obvykle plurál *paupliaĩ*, kdežto singulár *paupl̥ys* označuje jednotlivé hrbolky vyrážky.

³⁸ Pro jméno i sloveso můžeme dokonce najít homonymní dvojici koncovek, které umožní postavit rozlišení dvou slovních tvarů výlučně na proměně diftongů *ar* ↔ *ir*, cf. G.SG *dár|b-o* :: *dir|b-o* NON-PERS PRAET. Že se vyskytuje dvojice koncovek pro dvě navzájem nijak nesouvisející morfologická paradigmata, je nicméně «dílo náhody». Budeme-li dále srovnávat dvojhásky uvnitř různých slovních kmenů, omezíme se na kmeny samotné, nepožadující navíc shodný koncovkový kontext.

najít i opozice *dárb-as* :: *dálb-as* ('práce' N.SG, 'sochor' A.PL), *dírb-a* :: *dímb-a* ('pracuje', 'loudal' N.SG), jež dokládají jiné lexikální kmeny mající s morfy *dárb-*, *dírb-* shodný vokalismus smíšené dvojhlásky a odlišené právě jen sonorní složkou. Ne vždy se nám ale tak elegantní odstínění druhé složky podaří. Kmenové morfy – na rozdíl od koncokových i předponových – netvoří uzavřený systém, který lze vyčerpávajícím způsobem probrat jednou provždy, a mnohý kmenový morf stojí v opozici pouze potenciální: vedle jeho systémově ukotveného tvaru by v systému mohl být, leč není i morf jiný, s jiným sématickým obsahem. Budeme se velmi často muset spokojit jenom s rozdílem kmenové variace na pozadí kořenevého schématu.

V části 3.2.1 jsme předváděli kmenotvorbu ablautem na příkladech *tru|'k-us* 'trvalý' ↔ *trū|'k-us* 'zpretrhaný', 'trhající se' ↔ *trau|'k-us* 'táhlý, vytahaný' a '*truk*'|-*t'i* 'trvat' (v čase) ↔ '*trūk*'|-*t'i* 'zpretrhat se (natahováním), nedosahovat, scházet' ↔ '*trauk*'|-*t'i* 'táhnout, natahovat'. Obě trojice konkretizují proměnlivou vokalickou náplní různé kmeny vycházející z kořene *TR_K* (jehož společný obsah vyjadřuje namáhání materiálu vytahováním a jehož různé kmenové varianty upřesňují odolnost, neodolnost či poznamenanost vzhledem k onomu natahování). O dvojhlásce *au*, která se v některých kmenech vyskytuje, řekneme, že je jednomístná, protože ve slabičném vrcholu kořene alternuje jako celek s jednohláskovým obsazením *u* a *ū*, aniž která z jejích složek se může samostatně změnit.

3.4.2 Vzhledem ke složitosti obsahového přístupu můžeme usilovat i o PŘÍSTUP FORMÁLNĚ KOMBINATORICKÝ, jaký se sématickou interpretací morfů nepočítá. Jednu možnost představuje DISOCIACE DVOJHLÁSKY: za dvojmístné lze považovat všechny dvojhlásky, jež jsou schopny se přeuspořádat tak, aby mezi jejich složkami vedla hranice slabiky.

Má-li se dvojhláska disociovat, tedy rozetnout slabičnou hranicí, musí se její druhá složka realizovat konsonanticky. To je samozřejmě splněno u dvojhlásek smíšených, leč konsonanticky se může realizovat i druhá složka dvojhlásky končící na *i* nebo *u*, a to tak, že ony krajní samohlásky přejdou po řadě na souhlásky (polosamohláskové sonory) *j* a *v*.

Tak dvojhláska *ui* se na hranici slabiky disociuje na *u-i* a mění na *u-j*, cf. *gūi|ti* 'honit' (zvěř) ≡ *g-ū-i|-ti* ↔ *g-ū|-j-o* ≡ *gū|jo* 'honil'; dvojhláska *au* se na stejné hranici disociuje na *a-u* a mění na *a-v*, cf. *gáu|ti* 'dostat' ≡ *g-á-u|-ti* ↔ *g-à|-v-o* ≡ *gā|vo* 'dostal'.

Zároveň je jasné, že diftongy *ie* a *uo* (a pouze ony) nemohou být podle disociačního kritéria dvojmístné: jejich druhá složka není schopna se konsonantizovat.

Je-li třeba připojit samohláskovou koncovku ke kmeni zakončenému dvojhláskou *uo*, lze postupovat dvojmístným způsobem: (i) kmen se rozšíří o epenthetickou souhlásku, cf. *dúo|ti* 'dát' ≡ *d-ú-o|-ti* ↔ *d-ú-o|-d-a* ≡ *dúo|da* 'dává', nebo (ii) dvojhláska *uo* se nahradí dvojhláskou *au* a ta se disociuje místo ní, cf. *dúo|ti* ≡ *d-ú-o|-ti* ↔ *d-ú-o|-d-à|-v-* ↔ *d-à-v|-é* ≡ *dā|vé* 'dal'. Je-li třeba připojit samohláskovou koncovku ke kmeni zakončenému dvojhláskou *ie*, lze postupovat jedině způsobem (i), cf. *siē|ti* 'spojovat' ≡ *s-i-ē|-ti* ↔ *s-i-ē|-j-a* ≡ *siē|ja* 'spojuje'.

Kombinatoricky dvojmístné však mohou být i dlouhé krajní samohlásky *ī* a *ū*, dávající *i-j* a *u-v*, cf. {*lýtī*} ≡ *lī|ti* 'pršet' ≡ *l-ī-i|-ti* ↔ *l-ī|-j-o* ≡ *lī|jo* 'pršelo', *būtī* 'být' ≡ *b-ū-u|-ti* ↔ *b-ū|-v-o* ≡ *bū|vo* 'bylo'. Dlouhé krajní samohlásky jsou tedy v jistých pozicích morfonologickými ekvivalenty diftongů.

3.4.3 Formální kritérium disociační nás nutí rozšířit pole úvah z dvojhlásek na MORFONOLOGICKY JEDNOMÍSTNÉ a DVOJMÍSTNÉ NOSITELE SLABIČNÉ DÉLKY. Disociace dvojmístného nosi-

tele (at' již dvojhlásky, či dlouhé samohlásky) ruší slabičnou délku (cf. 3.2.1).³⁹ To však není nejdůležitější poznatek o disociaci. Disociace, již jsme si zvolili za formální kritérium, je v litevské morfonologii jev nanejvýše specifický: vyjadřuje rozdíl mezi kmenem infinitív-ním na straně jedné (na něj navazuje vždy souhláska, k disociaci nedochází, protože není důvod) a kmeny přítomným a přeteritním na straně druhé (na ně navazuje vždy samohláska, disociace může nastat). Disociace postihuje slovesné kmeny, a to jak prostokořenné, tak s kmenotvornými sufixy, a nic jiného než slovesné kmeny. Postihuje jistý uzavřený okruh slovesných kořenů a jistý rovněž uzavřený okruh kmenotvorných sufixů, které lze všechny uvést vyčerpávajícím výčtem (II/2.3.1, 4.1-2) a charakterizovat ještě dalšími rysy (disociují se především akútové slabiky).

I bez vědomosti o specifickém výskytu tohoto jevu vidíme, že disociace na slabičné hranici může sloužit pouze jako kritérium pozitivní: dvojhláska, již lze rozetnout, je dvojmístná. O dvojhlásce, již rozetnout nelze, nemůžeme říci nic.

V oddíle 3.4.1 jsme při obsahovém vymezení ukázali, že smíšené diftongy ve kmenech *dár|b-as* 'práce' a *dīr|b-a* 'pracuje' jsou dvojmístné. Přijatým formálním kritériem to však neprokážeme, protože žádný «příbuzný tvar» neumožňuje vést slabičnou hranici mezi samohláskou *i* nebo *a* a sonorou *r*, takže slabika vždy obsahuje smíšenou dvojhlásku o obecné podobě /Ńr/, cf. *dīr|b-o* 'pracoval' et *dīrb|-ti* 'pracovat', *dár|b-as* 'práce' et *darb|-št-ūs* 'pracovitý'.

3.4.4 Vedle disociace můžeme za formální kombinatorické kritérium zvolit též SLABIČNÝ SONORNÍ UZÁVĚR. Jeho mechanismus jsme popsali v části 3.2.1, diskutující o proměnách nositele slabičné délky. Kritérium zní takto: mějme posloupnost VV|R nebo \bar{V} |R (dvojhláska nebo dlouhá samohláska a sonora, rozdělené slabičnou hranicí) a necht' při morfologické derivaci za R přistoupí konsonant C a slabičná hranice se přenesse mezi ně (R|C); pokud se VV nebo \bar{V} v takovém případě krátí na \bar{V} (nositelem délky se stane dvojhláska $\bar{V}R|C$), jsou výchozí nositelé délky (tedy VV nebo \bar{V}) morfonologicky jednomístní.

I toto kritérium sleduje proměny slabičné hranice, není však vázáno na jediný morfonologický jev. Dokážeme jím pozitivně jednomístnou povahu diftongu *uo* jak ve slovese *púolė* '(na)padl' (cf. *p-úo|l-ė* → *p-ūl|t-i* INF), jak v číslovce *aš|t-úo|n-is* 'osm' (A.PL.MASC, cf. *aš|t-úo|n-is* → *aš|t-uñ|-t-as* 'osmý'); dokážeme jím jednomístnost dlouhé samohlásky *ī* v *t-ý|r-ė* 'zkoumal' (cf. *t-ý|r-ė* → *tīr|ti* INF) i v *de|v-ý|n-is* 'devět' (A.PL.MASC, cf. *de|v-ý|n-is* → *de|v-iñ|-t-as* 'devátý'). Dokážeme jím však i negativně dvojmístnost *ei* v *eīti* 'jít' (jednomístné je totiž dlouhé *ė* v PRAET *ė̃|j-o*, jež se krátí do *e*, cf. *ė̃|j-o* → *ė̃|t-i* ≡ *eī|ti* INF).

Důležité však je omezit sledované morfologické procesy pouze na derivaci a vyhýbat se kompozici. Na morfovém švu dvou kmenů sice též může vzniknout sonorní uzávěr slabiky, jím uzavřená dvojhláska se však nekrátí: slouží k rozpoznání svého kmene.

Nekrátí se ani jednomístné dvojhlásky *uo* a *ie*, cf. *núo|ma* 'nájem' ≡ *n-ú-o|-m-a* → *n-ú-o-m=pi|ni|gīai* ≡ *núom|pi|ni|gīai* 'nájemné' (*uo* se nestřídá s *u* ani s jinou jednoduchou hláskou, nýbrž vytváří trojhlásku *uom*); *vīe|nas* 'jeden' ≡ *v-ī-e|-n-as* → *v-ī-e-n=val|dī* ≡ *vīen|val|dī* 'samovládce' A.SG (*ie* se nestřídá s *i* ani s jinou jednoduchou hláskou, vytvářejíc trojhlásku *ien*).

³⁹ Na tom nic nemění skutečnost, že krátká kmenová slabika s vrcholem /ě/ nebo /ā/ se pod přízvukem zpětně dluží podle pravidel z 3.2.2, cf. /'gáu|ti/ ≡ /'g-ā-ū|-ti/ ↔ /'g-ā|-v-o/ > /'gā|vo/.

3.4.5 Kombinatorická formální kritéria jsme hledali proto, abychom nemuseli sématicky interpretovat jednotlivé složky v dvojhlásce. Uvážíme-li však, co jsme dělali v předchozích částech 3.4.2–4, musíme uznat, že i formální kritéria nás nutí pracovat se sémantikou, byť ne přímo s aparátém sémát z morfématické roviny: k vyšetřované dvojhlásce vždy hledáme takový «příbuzný tvar», v jakém slabičná hranice vede jinak. Vidíme v tom varování, že sémantiku v morfologii obejít nelze. Budeme se tedy dále vždy řídit vymezením obsahovým, porovnávající morfy a sémata, a nakolik to jen půjde, budeme povahu diftongu ověřovat kombinatoricky.

Kombinatorická kritéria, pracující s proměnami slabičné hranice, se mohou uplatnit pouze uvnitř kmene, tedy právě tam, kde může být obtížné vyšetřovat morfológickou motivaci obou složek dvojhlásky najednou. Na «okrajích» ohebného slova, tedy v koncovce i v předponě, zůstáváme odkázáni výlučně na obsahové vymezení, máme však k dispozici uzavřené soubory morfů, jež lze vyčerpávajícím způsobem probrat. Kritické empirické prozkoumání hláskového materiálu litevštiny nás vede k závěru, že morfonologicky jednomístné mohou být jen ty slabičné vrcholy, které tabulka T 3.2 uvádí na řádcích 1–4 (shora), zatímco ostatní slabičné vrcholy jsou vždy dvojmístné. Vždy jednomístné jsou slabičné vrcholy tvořené 1° krátkou samohláskou, 2° dlouhou samohláskou nekrajní, 3° dvojhláskou *ie* nebo *uo*. Dlouhé krajní samohlásky *ī* a *ū*, jakož i dvojhláska *au* jsou obojetné: v některých morfonologických kontextech vytvářejí slabičné vrcholy jednomístné, v jiných dvojmístné. Přehled všech těchto vrcholů podává tabulka T 3.4.

T 3.4

Jednomístné

i		e	a		u
ie /iĕ/	ė	ē	ā	o	/ūō/ uo

Obojetné

ī			au		ū
---	--	--	----	--	---

Dvojmístné

		ei	ai		ui
iR		eR	aR		uR

POZNÁMKA: Před slabičné vrcholy začínající zadní samohláskou lze předradit morfoném palatalizačního elementu /ĭ/, aniž se tak změní počet morfonologicky relevantních míst dotyčného vrcholu, cf. //sĭū|ti/ 'šit' ≅ //s-ĭ-ū-u|-ti/ ↔ //s-ĭ-ū|-v-o/ ≅ //sĭū|vo/ 'šil'.

3.4.6 V části 3.3.2 jsme zavedli pojem nepravé dvojhlásky (trojhlásky), což je samohláska (dvojhláska), již předchází palatalizační prvek *ĭ*. V této části 3.4.6 dodáme, že okrajově litevština zná i nestandardní dvojhlásky a trojhlásky.

Za NESTANDARDNÍ DVOJHLÁSKU označíme slabikotvornou skupinu sestávající z dlouhé samohlásky a sonory: sonora je zde systémově hodnocena ne jako konec slabičného vrcholu, nýbrž jako začátek zadního slabičného svahu. Tento případ se ojediněle vyskytne v nemotivovaných prostokořenných kmenech, kde povětšinou svědčí o historické výpůjčce, cf. *mor|k-à*

‘mrkev’ (z východoslovanského морква), a stejně tak ojediněle ve kmenech odvozených a morfologicky motivovaných, kde svědčí o zvláštní morfologické nehybnosti kořenového vokalizmu, cf. *nó|r-i* ‘chce’ → *pa=nōr|-st-a* ‘zatouží (po čem)’ oproti *mý|l-i* ‘miluje’ → *pa==mil|-st-a* ‘zamiluje se (do koho)’.⁴⁰

Zmíněná nestandardnost se odráží i v grafické konvenci, jež klade znak cirkumflexu nad vokál, nikoliv nad sonoru, cf. {mör|kos} N.PL ‘mrkev’ (nestandardní dvojhlásk-ka) vs. {mař|kios} N.PL FEM ‘mokřý’ (standardní dvojhlásk-ka).

Nestandardními dvojhláskami jsou dále koncovky *-om*, *-ém* D&I.DU deklinačních typů *-o-* a *-ě-* (cf. III/2) a koncovky *-oms*, *-éms* (D.PL) týchž typů. Další nestandardní dvojhlásky vznikají při tronkaci koncovky L.SG stále týchž deklinačních typů, cf. *Lietuv-ojè* > *Lietuv-øj* ‘na Litvě’, *senóv-ėje* > *senóv-ėj* ‘za dávných časů’.

Za NESTANDARDNÍ TROJHLÁSKU označíme skupinu tvořenou vokalickou dvojhláskou a sonorou, hodnocenou ne jako konec slabičného vrcholu, nýbrž jako začátek zadního slabičného svahu.⁴¹ Ojedinělý, leč systémový případ představují posloupnosti *-iem* a *-iems* v koncovkách D&I.DU a D.PL základního typu nesubstantivní deklinace (cf. III/2). Všechny ostatní trojhlásky vznikají ve zvláštním morfovém prostředí, a to na morfovém švu, kde, jak již víme (3.4.4), neplatí kmenotvorná proměna nositelů slabičné délky, cf. *vien=val|d-ỹs* ‘samovládce’.

Ve složenině *kįaur=mie|g-is* ‘přerývaný spánek’ (*kįau|r-as* ‘děravý’ & *miē|g-as* ‘spánek’) nalezneme nepravou čtyřhlásku *į-aur*. Takový nález však pro nás nemá žádnou poznávací hodnotu.

Je-li sonora v nestandardní trojhláске semivokalická a realizuje se (polo)samohláskově, můžeme celek interpretovat jako PRAVOU TROJHLÁSKU. Mohu doložit dvěma výrazy, oba jsou morfologicky motivované apokopou: {sudiēv} ≡ [su|’d’ieũ] ‘sbohem’ < /’su+die’v-u#/,⁴² {tuõj} ≡ [’tuõj] ‘ihned’ < /’tuõ=jaũ/ < /+’tuõ+’jaũ+/.

3.4.7 Morfologicky podmíněné proměny nositelů slabičné délky uvádějí do vztahu nejen dvojice samohlásek, ale též samohlásky se souhláskami, jmenovitě *j* ↔ *i*, *v* ↔ *u*. Samohláskově-souhláskové korespondence jsou tak nápadné, že dotýčným souhláskám se říká polosamohlásky. Lze se dokonce ptát (motivace dotazu je nejčastěji historickovývojová), zda proměna postihuje fonémy či alofony, zda nejen ve dvojhláskách, ale vůbec v soustavě litevského jazy-

⁴⁰ V kořeni *M_L-* vyjadřujícím “milost” se vyskytuje různý vokalizmus, cf. *mīel-as* ‘milý’, *mēil-é* ‘láska’, a uchování slabičné délky i intonace při změně vokalického nositele v odvozovacím procesu *mýl-i* → *pa=mīl-st-a* je standardní. V kořeni *N_R-* vyjadřujícím “chtění” se vyskytuje jediné vokalizmus *o* a změna intonace při zachování vokalického nositele délky v odvozovacím procesu *nór-i* → *pa==nōr-st-a* je nestandardní, nicméně nepřekvapí, uvážíme-li, že v litevském jazykovém systému funguje ještě jiný kořen *N_R-* znamenající “potápění”, který přijímá různý vokalizmus, včetně /ã/, jediného systémového protějšku k dlouhému /õ/, cf. *nar-ūs* ‘mrštný’ (v potápění i jinak), vedle *nēr-ia* ‘noří se do vody, plave pod vodou’.

⁴¹ To se odráží i v grafematice, kde litevština klade znaménko cirkumflexu nad druhou složku vokalické dvojhlásky, nikoliv nad následnou sonorou, zatímco v pravé smíšené dvojhláске se cirkumflex klade právě nad sonorou, cf. *abiēm sūnuĩ* ‘oběma syny’ (I.DU).

⁴² Toto je jediný případ, kdy máme v domácím litevském slově doloženo *eu* (cf. 3.3.2 sub 3), a to nikoliv jako dvojhlásku, ale jako segment trojhlásky *ieu*.

ka nemůžeme uvažovat o abstraktní dvojici morfonémů přední polosamohlásky (historicky značované *i* či *y*) a zadní polosamohlásky (historicky značované *u* či *w*), které se podle okolí realizují buď konsonanticky (*j*, *v*), nebo vokálně (*i*, *u*). Pokud bychom uznali *j* a *i* za kontextové varianty jedné abstraktní polosamohlásky, musíme též vyložit, jaký by byl její vztah k našemu palatalizačnímu elementu, jež vědomě a záměrně značíme *i̯*.

- Uvědomme si především, že morfonologická proměna dlouhé samohlásky na krátkou nic nemění na skutečnosti, že dlouhá a krátká samohlásky jsou rozdílné fonémy (příklady jsme uvedli sub 3.1.3). Podobně morfonologická proměna $[j] \leftrightarrow [i]$, $[v] \leftrightarrow [u]$ nemůže sama být důvodem k tomu, aby oba členy dvojice byly nutně alofony.

- Vzhledem ke značně komplementární distribuci (*j*, *v*) a (*i*, *u*) musíme hledat takové minimální dvojice, které by proti sobě stavěly segment dvojhlaskový a segment konsonanticko-vokální, jmenovitě *uo* :: *vo*, resp. *ie* :: *je*. Před jinými samohláskami se totiž *i* a *u* ve společné slabice nevyskytují, před souhláskou se zase nevyskytují souhláskové členy *j* a *v*, na konci slova se protiklad samohlásky a souhlásky neutralizuje do klouzavých $[i]$, $[u]$.

- Fonologičnost *v* :: *u* dokládají dvojice (A.PL) /võ'lus/ :: /uõ'lus/ (N.SG MASC), (A.SG) /'võlā/ :: /'uõlā/ (A.SG) slov *uolā* 'skála', *võlas* 'válec', *uolūs* 'horlivý'.

- Pro fonologičnost *j* :: *i* jasné doklady neznám. Na počátcích litevských slov zní důsledně konsonantické $[j]$ s následnou dvojhlasovou *ie* $[i\ddot{e}]$, či spíše s přechodovou polosamohláskou *i̯* a e-vokálem různého timbru i délky, $[j\ddot{i}\ddot{e}]$ // $[j\ddot{i}\ddot{e}]$ // $[j\ddot{i}\ddot{e}]$, ačkoliv grafika obvykle klade $\{ie_ \}$, cf. $\{i\ddot{e}vos\} \equiv [j\ddot{i}\ddot{e}|vos]$ (N.PL) 'střemcha' (Padus racemosa), $\{ietis\} \equiv [j\ddot{i}\ddot{e}|t'is]$ 'oštěp', $\{ieško\} \equiv [j\ddot{i}\ddot{e}š|ko]$ 'hledá'. Grafika $\{jie_ \}$, kterou má pouze zájmeno $\{ji\ddot{e}\} \equiv [j\ddot{i}\ddot{e}]$ 'oni' – kvůli tvarům $\{j-i, j-ū, j-uõ\}$ – a pak litevská místní jména jako *Jiėznas* (město), *Jiesià* (řeka), zaznamenává stejnou zvukovou skutečnost $[j\ddot{i}\ddot{e}]$. Náslovné $[ie_]$ v domácích litevských ani v přejatých slovech vůbec nemohu doložit. Náslovné $[j\ddot{i}\ddot{e}]$ // $[j\ddot{i}\ddot{e}]$ // $[j\ddot{i}\ddot{e}]$ v litevštině alternuje jednak s $[j\ddot{e}]$ v nářečním *jėknos* 'játra' a v izolovaném *jėrubės* (N.PL) 'jeřábek lesní' (Tetrastes bonasia), jednak s $[j\ddot{e}]$, ve slově *jėgà* 'síla' (s četnými odvozeninami);⁴³ v přejatých slovech dokládají náslovné $[j\ddot{e}]$ *Jėzus* 'Ježíš' a *jėzuitas*, všude jinde stojí náslovné $[j\ddot{e}]$, cf. *Jerevānas*, *Jerūzalė*, *Jeremijās*. Uvnitř slova se pak vyskytuje jediné /C'ie_/ , cf. *piemuõ* 'pastevec', nikoliv /C'je_/ . Za uvedené distribuce nemůžeme fonologičnost *j* :: *i* doložit žádným minimálním párem.

- Ani protiklad fonému /j/ a morfonému /i̯/ není v litevštině významonosný. Dějiny litevského pravopisu sice znají spory o to, zda jisté segmenty analyzovat spíše $[b'au]$ nebo $[b'jau]$, v morfonologickém prepise /bja̯u/ vs. /bjau/, ortograficky $\{biau\}$ vs. $\{bjau\}$, v systému litevského jazyka však na takovém protikladu žádná znaková dvojice nestojí, cf. 4.2.1.

3.4.8 SHRUTÍ ODDÍLU 3.4. V morfonologickém systému, jaký do litevštiny zavádíme, představují souhlásky /v/ a samohlásky /u/ odlišné (mor)fonémy (jejich fonologický rozdíl jsme prokázali). Klouzavou polosamohlásku $[u]$, již lze foneticky doložit ve dvojhlasce $[au]$ i v trojhlasčném $[su|d'ieũ\#]$, pokládáme za alofon samohlásky /u/.

Toto rozhodnutí je arbitrární, stejně dobře jsme mohli položit $[u]$ jako alofon /v/. Jde o to, že s $[u]$ nebudeme dále pracovat jako s významotvorným prvkem, takže jemu odpovídající zvuk musíme někde «přirozeně» uklidit.

⁴³ LKŽ IV:343 uvádí též grafické varianty $\{jiegà\}$, $\{jiėgti\}$ k moderním spisovným tvarům $\{jėgà\}$ 'síla', $\{jėgti\}$ 'být s to', což znovu svědčí o rozdílném fonologickém hodnocení náslovného $[j\ddot{i}\ddot{e}]$.

V témže morfonologickém systému zavádíme souhlásku /j/ a samohlásku /i/ jako odlišné (mor)fonémy, ačkoliv jejich fonologickou platnost nelze z důvodů hláskové distribuce dokázat: držíme se analogie k protikladu /v/ :: /u/. Klouzavou polosamohlásku [j̥], již lze foneticky doložit ve dvojhláskách [ej̥], [aj̥], [uj̥] i v tronkovaných tvarech jako [l'ie|tu|voĩ#], [dan|guĩ#], pokládáme za alofon samohlásky /i/, přičemž opět jde o arbitrární rozhodnutí založené na systémové analogii.⁴⁴ Palatalizační prvek /j̥/ pak zavádíme jako třetí, od předchozích dvou odlišný morfonologický element: zavádíme jej jako nástroj, jehož pomocí budeme vykládat strukturu formálních morfolozických paradigmat.

UPOZORNĚNÍ. Znak *j̥* interpretujeme zcela rozdílně podle toho, na které výkladové rovině se právě pohybujeme. Na fonetické, jejíž zápisy dáváme do hranatých závorek, vyjadřuje [j̥] klouzavou polosamohlásku interpretovanou jako alofon fonému /i/. Na morfonologické rovině, jejíž zápisy dáváme do závorek šikmo skloněných, vyjadřuje /j̥/ samostatný morfoném zvaný palatalizační prvek. S palatalizačním morfonémem /j̥/ budeme v dalším textu při popisu morfů soustavně pracovat, polosamohláskovým alofonem [j̥] se už zabývat nebudeme.

3.5 Vokalismus koncovek a předpon

Až dosud jsme výrazem *slovo* označovali jednotku morfonologické roviny vymezenou čistě fonotakticky. Fonotaktické vymezení neopustíme, leč spojíme je s vymezením, jež pochází ze zcela jiné roviny jazykového popisu, z roviny významové. Slovo pro nás v dalším bude zároveň i jednotkou pojmenovávací. V tomto oddíle 3.5 se podíváme na proměny vokalismus (a v následujícím 3.6 na proměny konsonantismu) slovních morfů, k nimž dochází v závislosti na proměnách větných vztahů (morfologie «gramatická», «větovorná», «usouvztažňovací») či pojmenovávacích potřeb (morfologie «derivační», «slovotvorná», «pojmenovávací»).

Začneme vztahy mezi slabičnými vrcholy, jež jsou (vždy nebo v daném výskytu) morfonologicky jednomístné. Samohlásky a dvojhásky schopné zakládat slabičné vrcholy morfonologicky jednomístné lze posdužovat podle morfonologického vztahu DLOUŽENÍ. Krátké hlásky se dluží buď beze změny timbru ($i \leftrightarrow \bar{i}$, $a \leftrightarrow \bar{a}$), nebo se změnou. Při dlužení se změnou timbru se krátké střední hlásky úží ($e \leftrightarrow \acute{e}$, $a \leftrightarrow o$), kdežto krajní diftongizují ($i \leftrightarrow ie$, $u \leftrightarrow uo$). Dlouhé krajní samohlásky se mohou ještě dlužit do dvojhláskového stupně ($\bar{i} \leftrightarrow ie$, $\bar{u} \leftrightarrow au$), dlouhé nekrajní již nikoliv. Úplný přehled všech druhů morfonologického dlužení podává tabulka T 3.5, jež spojuje horní a střední blok tabulky T 3.4. Směry morfonologického dlužení jsou v tabulce T 3.5 vyjádřeny šípkami. Prvkům, které nejsou KRÁTKÉ, budeme souhrnně říkat ZDLOUŽENÉ (= dlouhé samohlásky a dvojhásky).

T 3.5	↙i↓		↙e↓	↓a↘		↓u↘	
ie↗	ī↕	è↗	ē↑	↑ā	↖o	↕ū	↖uo
	ie↑					↑au	

⁴⁴ Grafika L.SG {dang-ùj} < {dang-ujè} je čistě konvenční, zvukové skutečnosti více odpovídá zápis [danguj̥], jen polohou přízvuku odlišný od D.SG [ˈdaŋgɨ] ≡ {daŋgɨ}. Ostatně i názor na počet českých dvojhlásek se změní, přejdeme-li od ortografického zápisu {kraj, hraj, rej, dej} k fonetickému [kraĭ, hraĭ, reĭ, deĭ].

3.5.1 Vidíme, že vztahem dlužení se morfonologicky jednomístné slabičné vrcholy (samohlásky i dvojhásky) rozpadají do čtyř disjunktních subsystémů, dvou krajních: přední (sloupce 1–2 zleva) je zastoupen krátkým členem *i*, zadní (sloupce 7–8 zleva) krátkým členem *u*; a dvou středových: přední (sloupce 3–4 zleva) je zastoupen krátkým členem *e*, zadní (sloupce 5–6 zleva) krátkým členem *a*. Disjunktnost znamená, že vztah morfonologického dlužení umožňuje pohybovat se pouze uvnitř jediného subsystému; z jednoho subsystému do jiného se dlužením nedostaneme. Sjednocení uvedených čtyř disjunktních subsystémů pak pokrývá celý systém. Pomocí těchto subsystémů popíšeme v knize III základní deklinační schémata, tedy okruhy koncovek, jež se připínají ke kmeni. Při popisu konjugace v knize II těchto uzavřených okruhů pro výklad nevyužijeme.

Ve schématech koncovek deklinačních lze zvláště vyčlenit okruhy krajních samohlásek, jež využívají možností třístupňového dlužení, cf. A.PL *ugn-ì-s*, *liet-u-s* :: N.PL *ùgn-ì-s*, *liet-ù-s* :: G.SG *ugn-iě-s*, *liet-aũ-s* (‘ oheň ’, ‘ déšť ’; stupně krátký ↔ dlouhý ↔ dvojhlaskový) a okruhy středových samohlásek, jež mají k dispozici jen dvoustupňové dlužení, cf. A.PL *várn-a-s*, *gěrv-e-s* :: N.PL *várn-o-s*, *gěrv-ě-s* et G.SG *várn-o-s*, *gěrv-ě-s* (‘ vrána ’, ‘ jeřáb ’; stupně krátký ↔ dlouhý).

Mezi koncovkami konjugáčními potkáváme pouze dlužení se změnou timbru, a to ve vztahu krátká ↔ dvojhlaska pro krajní samohlásky, cf. *skut-ì*, *skut-ù* :: *skut-íe=si*, *skut-úo=si*, a ve vztahu krátká ↔ dlouhá pro samohlásky středové, cf. *skùt-a-te*, *skùt-a-ta* :: *skùt-a-té=s*, *skùt-a-to=s* (sloveso ‘holí’ :: ‘holí se’ po řadě v osobách 2.SG, 1.SG, 2.PL, 2.DU IND.PRAES).

Pro výklad formální morfologie, který budeme předvádět, je důležité, že jednomístné dlužení se u deklinačních koncovek děje v první koncovkové slabice (III/2), kdežto u konjugáčních v koncovkové slabice poslední (II/2).

3.5.2 Tabulka dlužení T 3.5 vyčerpává právě všechny alternace (morfonologicky) jednomístných slabičných vrcholů, jaké mohou nastat v jednotlivých morfových segmentech na konci i na začátku slova (coby morfoloogicky modulované pojmenovávací jednotky). Na vztahy v koncovkách slov ohebných jsme poukázali výše v části 3.5.1 a soustavně je vykládáme na jiných místech této monografie. Vztahy na počátku morfoloogicky modulovaných slov se týkají předpon. I v nich se totiž uplatňuje volba mezi krátkým a zdloženým (sc. dlouhým nebo diftongovým) stupněm, i tam je taková volba funkční: zdložený stupeň označuje primární jména (podstatná i přídavná) a krátký, primární slovesa, cf. *priě=das* ‘při=davek’, *núo=moné* ‘ná=zor’ vs. *pri=dějo* ‘při=dával’, *nu=māno* ‘dovtípí se’, což představuje dokonalou paralelu k českým vztahům *ná=zor* ↔ *na=zírá*, *dů=vtíp* ↔ *do=vtípí se*.⁴⁵

⁴⁵ Sekundární jména odvozená od sloves však mohou mít předponu v krátkém stupni, cf. *pri=dějimas* ‘při=dávání’ ← *pri=dějo* ‘při=dával’, *nu=manùs* ‘důvtipný’ ← *nu=māno* ‘dovtípí se’ (od českého slovesa *ne-do=vtípí se* je odvozeno substantívum *ne-do=vtipa*, zatímco adjektívum *dů=vtipný* je od substantíva *dů=vtip*). Stejně tak sekundární sloveso odvozené od jména může mít předponu ve stupni dlouhém, cf. *priě=dija* (LKŽ X:630) ‘dává při=davkem, ná=davkem (při obchodu)’ — a sekundární sloveso představuje i historický výraz *nuo=monauja* (LKŽ VIII: 943) ‘zastává názor, je (jistého) vyznání’, cf. *núo=moné* ‘ná=zor’, kterého použil Simonas Vaišnoras, překládaje *Margarita theologica* (vyšlo v Královci r. 1600). To vše je v nápadné shodě s češtinou, kde vedle primárního *na=zírá* s krátkým *na-* máme sekundární *z-ná=zorňuje* (od *ná=zor*) a vedle *při=dává* s krátkým *při-* si můžeme představit *u-při=davkoval se* (klavírista na koncertě; od *při=davek*).

Předpony *už-* a *at-* se dluží pomocí přídatných slabik, kde teprve se objeví dlouhý protějšek krátkých samohlásek, cf. *už-* ↔ *už-uo-*, *at-* ↔ *at-o-*. Distribuce dlouhého a krátkého alomorfu se řídí stejným principem jako u *pri-* a *nu-*, cf. *užúo* = *mazg-a* ‘zá = pletka’, ‘zá = rodek’ vs. *ùž* = *mezg-a* ‘za = plétá’, *ató* = *mazg-a* ‘roz = uzlení’ vs. *àt* = *mezg-a* ‘roz = plétá’, cf. *māzg-as* ‘uzel’.

Proměnlivostí svého vokalismus se litevské předpony nápadně liší od předložek, jejichž soubor je v litevštině téměř dokonale paralelní k souboru předpon. Předložky se vyskytují v různých délkových stupních, vždy však stále v jednom, cf. *priē* ‘při’, *nuo* ‘od’, *už* ‘za’ (předpona *at-* jako jediná k sobě předložkový protějšek nemá).

3.5.3 Všechny hláskové vztahy tabulky T 3.5 lze doložit rovněž uvnitř slova, speciálně ve slabice kořenové, kde se uplatňují při kmenotvorbě. Jednomístné dlužení funguje při rozlišování slovesného kmene přítomného a přeteritního, a to bez inflexe pro samohlásky krajní, cf. *tīr-ja* ↔ *týr-é* ‘zkoumal’, *tūp-ja* ↔ *tūp-é* ‘usedl (do dřepu)’, s inflexí pak pro samohlásky středové, cf. *lēk-ja* ↔ *lēk-é* ‘letěl’, *vāg-ja* ↔ *vōg-é* ‘kradl’; soustavně předvedeme v II/3.

Kromě vztahů popsanych tabulkou T 3.5 se však uvnitř kořene vyskytují ještě další vztahy, jež v celkovém úhrnu dávají KMENOTVORNÝ ABLAUT, cf. *žēl-é* ‘zelenalo se’ ↔ *žēl-ja* ‘zelená se’ ↔ *žāl-ias* ‘zelený’ ↔ *žol-ē* (A.SG *žol-ė*) ‘tráva’ (jež je také zelená), *kýl-a* ‘zvedá se’ ↔ *kil-o* ‘zvedl se’ ↔ *kēl-ja* ‘zvedá’ ↔ *kēl-é* ‘zvedl’ ↔ *kál-n-as* ‘hora’ et *kal-v-à* (A.SG *kaļ-v-a*) ‘kopec’ ↔ *kēl-m-as* ‘pařez’ (vše se tyčí jako vyvýšeniny),⁴⁶ *piřk-o* ‘koupil’ ↔ *peřk-a* ‘kupuje’ ↔ *prēk-é* ‘zboží’, *sēd-a* ‘usedá’ ↔ *súod-ys* ‘saze’ (usedají, usazují se), *ēd-a* ‘žere’ ↔ *úod-as* ‘komár’ (žere lidi i zvířata), *kiēm-as* ‘dvůr’ ↔ *káim-as* ‘vesnice’, ‘venkov’. Kmenotvorný ablaut představuje mocný nástroj litevské derivační morfologie. Skutečnost, že v této práci se zabýváme pouze morfologií gramatickou, nám dovoluje se mu vyhnout. Jsem tomu velice rád, protože netuším, jak tento jev při systémovém výkladu uchopit. Jistý úže pojatý kmenotvorný ablaut podrobně vyložíme pro slovesnou morfologii v II/4.1.

3.6 *Konsonantismus kmenů a kořenů*

Litevské slovo – ve fonotaktickém vymezení zde nadále propojovaném s vymezením významovým – může být, měřeno počtem slabik, velmi dlouhé. Přesto je morfologicky nejjednodušší kmen litevského slova v naprosté většině případů jednoslabičný. Velké slabičné délky dosahuje slovo kumulací kmenotvorných afixů, koncovek či zakončení a příklonných morfů. V části 3.5.3 jsme ukázali, jak těžké je popsat kmenový vokalismus ve vztahu k morfologickým proměnám pojmenovávací jednotky. O charakteristiku kmenového konsonantismu bychom se v jazyce jako čeština ani nepokoušeli. Zde se o to pokusíme. Je velkou zvláštností litevského systému, že konsonantická skladba jednoslabičného slovního kmene se dá popsat pomocí jednoho velmi pravidelného schématu, jež respektují i nejrůznější jevy litevské kmenotvorby. Právě onomu schématu je tento oddíl věnován (v knize II je pak bohatě využijeme při výkladu slovesné kmenotvorby).

⁴⁶ Nikoliv však už *kál-v-is* ‘kovář’, *kál-t-as* ‘dláto’ (oboje od slovesa *kāl-a* – *kāl-é* – *kál-ti* ‘kuje, buší, razí’), ani *kaļ-t-as* ‘vinen’ (od téhož kořene jako *kál-ti?* ve smyslu “kdo má někde zásek, vroubek?”), cf. II/4.0.4.

3.6.1 Za ZÁKLADNÍ podobu kmene považujeme KMEN bez předpon a slabičných kmenotvorných přípon; připouštíme v něm neslabičná kmenotvorná rozšíření a předpokládáme u něho již zcela konkrétní vokalismus (tím se náš základní kmen liší od kořene). Standardně je takový kmen jednoslabičný. Počáteční hranice základního kmenového morfu je zároveň hranicí slabičnou,⁴⁷ zato koncová hranice kmenového morfu se slabičnou nijak nespojuje, cf. (INF, slabičný sufix) *dirb| -ti* :: (IND.PRAES, slabičná koncovka) *dir| b-a* :: (IMPER, neslabičný sufix) *|dirb-k|* u slovesa ‘pracuje’. Než se plně soustředíme na kmeny jednoslabičné, podívejme se, jak lze charakterizovat litevské kmeny o jiném počtu slabik.

Neslabičný kmen má pouze několik málo zájmen a číslovek jako *t-às* ‘ten’, *tr-ÿs* ‘tři’.⁴⁸ Všechny takové případy lze uvést vyčerpávajícím výčtem.

Má-li slovní kmen více slabičných vrcholů, lze jej obvykle rozložit na jednoslabičný úsek základního kmene a slabičné afixy (sufixy či prefixy), e.g. *pri=si=min-ìm-as* ‘připomenutí’ (základní kmen je *-min-*, prefixy a volné afixy jsou napojeny znakem =, sufixy a koncovky -), *iš=tek-ě-j-us-i* ‘vdaná’ (základní kmen je *-tek-*); v případě komposit lze dokonce vyčlenit více základních kmenů, e.g. *sén=daikt-in-ink-as* ‘vetešník’ (základní kmeny jsou *sen-*, cf. *sēn-as* ‘starý’, a *daikt-*, cf. *dáikt-as* ‘věc’).

Výjimky, tedy víceslabičné kmeny morfoloicky nerozložitelné, se vyskytují pouze v oblasti jmenné. Jsou dvojího původu:

(i) víceslabičný kmen je projevem zvláštního deklinačního typu, cf. (N.SG) *van|d-uō* :: (A.SG) *ván|d-en|-i* ‘voda’, (N.SG) *mė|n-uō* :: (A.SG) *mė|n-e|-s-i* ‘měsíc’, (N.SG) *sė|s-uō* :: (A.SG) *sė|s-e|r-i* ‘sestra’, cf. III/3.4, III/5;

(ii) víceslabičný kmen není ničím motivován. Odhlédneme-li od slov přejatých v historické době, e.g. *struk|tū|ra|liz|m-as*, nalezneme v domácí slovní zásobě e.g. *va|lan|d-à* ‘hodina’, *per|kū|n-as* ‘hrom’, *ė|že|r-as* ‘jezero’, *sā|ka|l-as* ‘sokol’, *si|dāb|r-as* ‘stříbro’, *de|šim|t-is* ‘deset’, *tūks|tan|t-is* ‘tisíc’, et al. K těmto výrazům existují širší indoevropské nebo užší slovansko-germánské paralely, v samotné litevštině však podobu jejich kmene morfoloicky vysvětlit nelze.

V oblasti slovesné neznám – až na půldruhou výjimku – víceslabičné kmeny, které by nebyly v soudobém systému morfoloicky rozložitelné na jednoslabičný kmen základní a slabičné afixy. Žádné takové se mi nepodařilo najít ani v AtgDLKŽ.⁴⁹

⁴⁷ A zůstává jí i při rozšiřování kmene směrem dopředu. Pouze druhotně může na hranici předpony a kmene, případně dvou kmenů v kompositech dojít ke splynutí kontaktních souhlásek.

⁴⁸ U oněch slov se při ohýbání může navíc měnit hranice mezi «kmenem» a «koncovkou», takže tyto pojmy přestávají mít jasný obsah, cf. (A) *m-ūs* < **m-ūs* :: (G) *mūs-ÿ*; (D) *m-ūms* :: (I) *m-umīs* :: (L) *mum-ÿsē*, což jsou různé pádové tvary zájmena ‘my’; více o tom v III/6.2.

⁴⁹ Přirozeně pomíjíme druhotná slovesa odvozená od víceslabičných výrazů, jež samy jsou buď morfoloicky nerozložitelné, cf. *sidābr-as* ‘stříbro’ → *si|dab|r-uo|-ti* ‘postříbřil’, nebo irelevantní, cf. *die|vā|ž-y|-ti* ‘dušoval se’ ← *diėvāž* ‘na mou duši’, ‘jako že je Bůh nade mnou’ ← *Diėvas žino* ‘Bůh ví’ (sc. že mluvím pravdu). «Plnou» výjimkou je sloveso *galānda galāndo galāsti* ‘ostřil, brousil’, jehož dvojslabičný kmen *galand-* je příbuzný se slovy *glōd-n-as*, *glod-ūs* ‘hladký, rovný’, /*glōd-&-st-*/ > *glō-st-o glō-st-ė glōst-y-ti* ‘hladil’ (ale též s čes. *hlad-ký* a něm. *glatt*). V litevském kontextu nijak nepřekvapuje vnitřní kmenové rozšíření *-n-* (cf. ‘nachází’ *ra-ñ-d-a* vs. *rā-d-o* ‘našel’), nemáme však obdoby pro vokalizaci */*glā-n-d-*/ > /*gālā-n-d-*/, jež ve výsledku napodobuje východoslovanské plnohlásí. Ernst Fraenkel (1962: 130) to vysvětluje kontaminací se slovem *gāl-as* ‘konec’.

Cesta morfologických rozborů, kterou se vydáváme, je v jednom ohledu adekvátní, kdežto v jiném nikoliv. Adekvátní v tom, že kmenotvorné morfy vyčleňujeme s ohledem na jejich systémové zapojení. Neadekvátní však v tom, že tvar v systému jazyka morfologicky odvozený, a tudíž rozložitelný nemusí být mluvčími jako odvozený a rozložitelný vnímán.

Novodobý Čech, který – s ironickou expresivitou – o někom řekne, že *dštil oheň a síru*, si sotva uvědomí, že lexikálně příznakové sloveso, jehož užil, morfologicky souvisí s lexikálně nepříznakovým substantívem *děšt'*. Onen abstraktní mluvčí naší mateřštiny si ještě asi všimne, že je souvislost mezi peněžní *s-plat-ností* faktúry a pravidlostní *plat-ností* tvrzení, což souvisí s dvojným *u-plat-něním* slovesa *plat-í*, ale bez historického poučení o souvislosti slov *platí* a *plátmo* sotva přijde na myšlenku vykládat výrazy *zá-plat-a* a *vý-plat-a* jako deriváty téhož kořene a téže morfologické složitosti nebo jen spojit výrazy *zá-plat-a* a *za-plat-í* do téže úměry jako *vý-plat-a* a *vy-plat-í*.

3.6.2 Nyní už se omezíme na základní kmeny jednoslabičné. Jejich slabičný vrchol obsahuje jednu až dvě samohlásky: jedna je nezbytně nutná, dvě jsou nejvýše možné (cf. 3.4.6). VRCHOL budeme schématicky zaznamenávat $_V(V)_$. Před vrcholem stojí souhláskový ÚSEK INICIÁLNÍ, za vrcholem souhláskový úsek FINÁLNÍ. Iniciální úsek může mít nejvýše tři souhlásky, finální nejvýše čtyři. Jeden i druhý úsek může chybět, iniciální častěji, finální velmi vzácně; oba zároveň chybět nemohou.⁵⁰ První souhlásce kmenového úseku iniciálního budeme říkat kmenová INICIÁLA, poslední souhlásce kmenového úseku finálního, kmenová FINÁLA.

Takto podaný popis kmene je nápadně podobný popisu slabiky. Zdůrazněme rozdíl, na nějž jsme upozorňovali již v předchozím oddíle: zatímco iniciální úsek se kryje se slabičným začátkem kmenového morfu (kmenová iniciála je zároveň i iniciálou slabičnou), finální úsek se se slabičným koncem kmenového morfu nekryje, leda by za kmenovou finálou následoval přinejmenším vnější, sc. mezislovní předěl. Napojí-li se na finální úsek kmene koncovka nebo sufix začínající slabikou, tedy slabikotvorný morf, část kmenové finály snadno přejde do iniciálního svahu následující slabiky, aniž tím přestane – z hlediska morfového rozboru – patřit ke kmeni.

Na základní kmen se mohou napojovat různé morfy: jiný základní kmen (zepředu i zezadu), prefix (zepředu), částice (zepředu i zezadu), kmenotvorné rozšíření (zezadu i zevnitř), sufix (zezadu), koncovka, komplexní zakončení (sc. kmenotvorné rozšíření *-&-* koncovka v souvislostech morfologicky těžko analyzovatelných; zezadu).

Morfologická rozložitelnost, již zdůvodňujeme, že litevské slovesné kmeny mají jednoslabičný základ, je nicméně argument založený na jisté dovednosti, na schopnosti dávat do kontrastu a odhalovat morfy. Za «poloviční» výjimku v tomto smyslu pokládáme sloveso *púoselėja púoselėjo púoselėti* 'pěstoval, choval (rostliny, zvířata, city)', kde sice snadno rozpoznáme kmenotvorný sufix *-ė-*, který je v soudobé litevštině hojný a produktivní (cf. II/4.3), leč etymologická vazba na *pósa posėjo posėti* 'uctíval (modly)' nijak samozřejmá není: musíme dokázat vidět neproduktivní sufix *-el-* (má jej sloveso *at-si-gaiŋ-el-ė-j-a atsigaiŋvelėjo atsigaiŋvelėti* 'vzpamatoval se, zotavil se (z čeho)', cf. *gaiŋ-ūs* 'čistý, osvěžující'), stejně jako ablautový vztah *pós-* ↔ *púos-*, cf. Fraenkel (II, 1965: 669). Abychom snáze přijali sémantické spojení obou sloves, připomeňme pohanské uctívání hadů, jež na litevském venkově přežívalo dlouho po přijetí křesťanství: lidé nosili hadovi jídlo a všemožně o něho pečovali; i to se označovalo slovesem *pósa*, cf. LKŽ (X: 454).

⁵⁰ Zdůrazněme, že studujeme kmeny ohebných pojmenovávacích jednotek. Pouze ze samohláskového vrcholu mohou sestávat morfy citoslovcí (DLKG § 1266), morfy koordinační (spojka *o*) či jinak pomocné (předložka *i*).

Napojuje-li se na kmen zezadu jiný morf než další kmen a onen morf přitom začíná souhláskovým úsekem, dbá se na to, aby finální konsonantický úsek výchozího kmene rozšířený o iniciální konsonantický úsek navazujícího morfu nevytvořil posloupnost o více než čtyřech souhláskách (a navíc, aby ony souhlásky po sobě následovaly v jistém pořadí, cf. *īnfrā*). Pokud by juxtapozicí morfů vznikl řetěz delší, zkrátí se, cf. (IND.PRAET) *beřgžd-é* → *beřgžd-&-ti* > *beřgžs-&-ti* (disimilace *d* na *s*) > *beřgž-ti* (INF; redukce úseku pěti souhlásek na čtyři) ‘být jalový, neplodný, na nic’. Redukci *rgžst* > *rgžt* přitom nelze vykládat obecnou «animositou» sousedství *žs*, protože to je mezi předponou a kmenem možné a vyvolává pouze znělostní asimilaci, cf. /už=stó-ti/ ≡ [uš|stó|t'i] ‘zastoupit, zastat se’.

Napojuje-li se na kmen jiný morf zepředu, může na švu finály přidávaného morfu a iniciály výchozího kmene vzniknout posloupnost o více než třech samohláskách, aniž dojde k morfonologickým úpravám, cf. *ant-&-skrýd-is* > *añt-skryd-is* ‘vzlet, odlet’, kde kmenovému vrcholu *ī* předchází pět souhlásek, tři pocházející z kmene (což je největší možný počet) a dvě z předpony. Pouze druhotně je možné zjednodušení [ant|s'k'r'ī|d'is] > [anc|k'r'ī|d'is], i tak ale kmenovému vrcholu *ī* předcházejí čtyři souhlásky.

3.6.3 Pro potřeby dalšího výkladu zavedeme obecné symboly pro skupiny morfonémů.

- V** libovolný vokál; **Ů** samohláska krátká, **Ů̄** dlouhá, **VV** čistě vokalická dvojhláska, **V(V)** samohláska nebo čistě vokalická dvojhláska
- C** libovolný konsonant
- R** sonora (*r, l, m, n, j, v*)
- R⁻** vlastní sonora (*r, l, m, n*), bez polosamohlásek⁵¹
- T** nesonora nefrikativní, «zobecněná» explozivá (*p-b, t-d, č-ž, k-g*)
- T⁻** vlastní explozivá (*p-b, t-d, k-g*), bez afrikát
- S** nesonora frikativní, sykavka (*s-z, š-ž*)
- X** komplex guturální explozivý a alveolární frikativy v kontextově proměnlivém pořadí (*ks//sk – gz//zg, kš//šk – gž//žg*)
- P** souhláskový úsek na počátku kmene, iniciální
- ∅** prázdný úsek nebo prázdná pozice v úseku

POZNÁMKY

- Párové souhlásky jsou uspořádány do dvojic neznělá – znělá. Palatalizaci nevyznačujeme, využíváme morfonologické úpravy provedené v 3.3.
- V seznamu chybějí periferní souhlásky *f, h, x, c-ž*. První tři se vyskytují pouze v kořenech slov přejatých, zbývající dvě v kořenech slov regionálních a onomatopoických (*c* též v internacionalismech); na produktivní kmenotvorbě spisovného jazyka se nepodílejí.
- Tupé afrikáty *č-ž* vystupují ke konci kmene, před koncovkou či sufixem, povětšinou jako morfonologické střídnice k explozivám *t-d*. To je vedle fonologických rysů nesonornost a nefrikativnost další důvod, proč je pokládáme za «zobecněné» explozivы.⁵²

⁵¹ Smíšené diftongy mají schematickou podobu **ŮR⁻**. Sonory /j/ a /v/ se ve dvojhláskách realizují jako klouzavé polosamohlásky [j] a [v]. Ty přitom jsou, fonologicky vzato, pouze alofony samohlásek /i/ a /u/, cf. 3.4.7. Proto vydělujeme /j/ a /v/ oproti vlastním sonorám jako sonory polosamohláskové.

⁵² Tupé afrikáty (polosykavky) *č-ž* spolu s ostrými *c-ž* vystupují dále na vnějším předělu morfů – mezi kmeny komposit nebo mezi předponou a kmenem – jako monofonémová realizace setkání alveolární explozivы s alveolární frikativou (sykavkou), cf. 3.3.3 sub C.

3.6.4 Základní kmen o jediném slabičném vrcholu budeme zapisovat obecným schématem podchycujícím jeho maximální možný rozsah

$$-C^1C^2C^3_V(V)_C^4C^5C^6C^7-$$

kde V(V) označuje samohláskový (dvojháskový) vrchol kmenové slabiky, $C^1C^2C^3$ je souhláskový ÚSEK INICIÁLNÍ (obecně označovaný též P) a $C^4C^5C^6C^7$ souhláskový ÚSEK FINÁLNÍ. Vazby před kmenem ($-C^1C^2C^3$) i za ním ($C^4C^5C^6C^7$ -) vyznačují místa, kde se mohou napojit další morfy. Patří k jedinečným vlastnostem litevské morfonologie, že výše uvedené obecné schéma lze dále specifikovat, neboť souhlásky v úsecích $C^1C^2C^3$ i $C^4C^5C^6C^7$ nastupují v pevném pořadí. S odvoláním na symboliku zavedenou v 3.6.3 můžeme obecné schéma litevského kmene upřesnit do podoby

$$-S^1T^2R^3_V(V)_R^4T^5S^6T^7 // R^7-$$

kde symboly S, T, R s příslušnými indexy vyjadřují, že na 1. a 6. souhláskovém místě stojí sykavka (S), na 2. a 5. (případně též 7.) místě stojí «zobecněná» explozíva (T), na 3. a 4. (též 7.) místě pak sonora (R). Pouze v 7. pozici se mohou vyskytnout dva druhy souhlásek, buď sonora, nebo explozíva, všude jinde je souhlásková pozice obsazována jednoznačně. Libovolný prvek této konsonantické řady může chybět, v domácích litevských slovech je však pořadí konsonantů závazné.⁵³ Poslednímu realizovanému konsonantu daného kmene budeme říkat kmenová FINÁLA.

Schéma $-S^1T^2R^3_V(V)_R^4T^5S^6T^7 // R^7$ - jsme sestavili pospojováním toho, co DLKG §§ 27-29 vykládá jako možné shluky souhlásek v litevském slově.⁵⁴ Pro hranici slabiky

⁵³ Nepřekvapí proto přejaté slovo *elektr-à* 'elektrina' s finálním úsekem $T^5T^7&R^7$. Spíš si uvědomme, že cize působí i vlastní jméno *Maskv-à* 'Moskva' s úsekem $S^6T^7&R^7$. Toho si byl dobře vědom Kazys Būga, který navrhl a sám používal (cf. Būga 1924) politevštění na *Maksv-à* s regulárním zakončením $T^5S^6R^7$ (cf. *móksl-as* 'věda'). Příslušný díl panchronního thesauru LKŽ (VIII, 1966) nicméně variantu *Maksv-à* vůbec nezmiňuje.

⁵⁴ DLKG (§ 29) cituje toliko dvě výjimky v podobě finálního úseku, *žiegždr-à* ($T^5S^6T^7&R^7$) 'šterk' a *irštva-à* ($R^4S^6T^7&R^7$) 'medvědí brloh'; pomocí AtgDLKŽ jsem navíc našel *mėzdr-à* ($S^6T^7&R^7$) 'mízdra' (podkožní vazivo), *biržtv-a* ($R^4S^6T^7&R^7$) 'březina, březový háj' a *graižtv-a* ($S^6T^7&R^7$) 'závit, zářez' (v hlavní střelné zbraně). Jde o slova různým způsobem okrajová: *žiegždrà* je ve slovnících (DLKŽ, LKŽ XX:538-539) označeno jako dzúkijský, jiholitevský regionalismus (vůči nepříznavému *žviřgžd-as* se standardním úsekem $R^4T^5S^6T^7$), *mėzdrà* nese dokonce charakteristiku «neteiktina» "nedoporučováno" (DLKŽ; LKŽ VIII:125 je odmítá coby slavismus) a nahrazuje se výrazem *kaišà*; *biržtv-a* je rovněž označeno za regionalismus, tentokrát žemaitický (DLKŽ, LKŽ I:852; oproti standardnímu *beržynas*), *irštva* ani *graižtv-a* žádnou poznámku o spisovné okrajovosti nenesou, jsou však okrajová svou úzkou lexikální sémantikou. V posledních třech uvedených příkladech narážíme na sufix *-tv-a* (s variantou *-tv-as*), cf. *bėrž-as* 'bříza', *griėž-ia* 'zařezává, ořezává'; jen u *irštva* je motivace pochybná: v úvahu přicházejí slovesa *ir-ia*, resp. *ir-st-o*, jež nyní znamenají 'vesluje', přičemž by se veslovací pohyb musel přenést na hrabání oběma předními tlapama zároveň. Saulius Ambrazas (1993: §§58-59) nicméně sufix *-tv-a/as/ė* dokládá právě jako starou a žemaiticky okrajovou variantu, jež vedla od archaického *-tu-s* na nynější veleproduktivní *-tuv-as* a *-tuv-ė(s)*, a předvádí jejich pomocí ještě příklad nestandardního finálního úseku *keřštv-as* 'msta' (oproti standardnímu *keřšt-as*).

DLKG §§ 32-33 uvádí obecnou tendenci, aby každá slabika začínající na souhlásku (což je většinový případ) začínala v pořadí STR. Schéma $-S^1T^2R^3_V(V)_R^4T^5S^6T^7 // R^7-$ je rozhodující v otázkách souhláskových změn (redukce, asimilace, disimilace) při napojování sufixu (i neslabičného rozšíření) na kmen zezadu. Schéma $-S^1T^2R^3_V(V)_R^4T^5S^6T^7 // R^7-$ naopak nevyžaduje souhláskové změny při napojování prefixu (při kompozici dokonce i jiného kmene) zepředu: iniciální úsek kmene vytváří jiné morfonologické prostředí než úsek finální.

V dalším textu budeme ve schématech kmenů příležitostně uvádět i pořadové číslo konsonantické složky. Toto číslo se nevztahuje k pořadí hlásek v daném kmeni, ale vyjadřuje projekci vyšetřovaného kmene do obecného schématu $S^1T^2R^3_V(V)_R^4T^5S^6T^7 // R^7$. Jsou-li možné projekce dvě (sc. T^5 vs. T^7 , R^4 vs. R^7), pak nevystanou-li zvláštní morfologické důvody, promítáme souhlásku finálního úseku do pozice s nižším číslem, předpokládáme, že takový kmen ještě lze dále rozšiřovat, e.g. *penk-ì* 'pět' $\cong \emptyset^1T^2\emptyset^3_V_R^4T^5\emptyset^6\emptyset^7$, cf. *peřk-t-as* 'pátý' $\cong \emptyset^1T^2\emptyset^3_V_R^4T^5\emptyset^6T^7$.

Ze schématu $-S^1T^2R^3_V(V)_R^4T^5S^6T^7 // R^7-$ v této práci vysvětlíme všechny druhotné změny, k nimž dochází při litevské kmenotvorbě.

PŘÍKLADY: Maximální počáteční úsek $S^1T^2R^3$ předvádějí například slovesa *skrid-o* 'letěl' ($S^1T^2R^3_V_R^4T^5\emptyset^6\emptyset^7$), *skleřb-ja* 'tuhne' ($S^1T^2R^3_V_R^4T^5\emptyset^6\emptyset^7$), či substantiva *strāzd-as* 'kos, drozd' ($S^1T^2R^3_V_R^4\emptyset^5S^6T^7$), *sprāgš-is* 'kovařik' (brouk) ($S^1T^2R^3_V_R^4T^5S^6\emptyset^7$). Maximální koncový úsek typu $_R^4T^5S^6T^7$, tedy s finálou z obecné explozivy, dokládají slovesné tvary *liņk-st-a* 'sklání se' ($\emptyset^1\emptyset^2R^3_V_R^4T^5S^6T^7$), *čirķš-k* 'cvrlikej' ($\emptyset^1T^2\emptyset^3_V_R^4T^5S^6T^7$), či jména jako *beřgžd-as* 'jíl' ($\emptyset^1T^2\emptyset^3_V_R^4T^5S^6T^7$), *žviřgžd-as* 'šterk' ($S^1\emptyset^2R^3_V_R^4T^5S^6T^7$); maximální koncový úsek typu $_R^4T^5S^6R^7$, tedy s finálou ze sonory, dokládají substantiva *alksn-is* 'olše' ($\emptyset^1\emptyset^2\emptyset^3_V_R^4T^5S^6R^7$), *vinķšn-a* 'jilm' ($\emptyset^1\emptyset^2R^3_V_R^4T^5S^6R^7$),⁵⁵ slovesa s takovým kmenovým úsekem neznám. Současný výskyt maximálního úseku iniciálního a finálního doložit nemohu.

Nulový souhláskový úsek iniciální dokládají kmeny jmen i sloves jako \emptyset_au_g-a 'roste', \emptyset_uo_g-a 'bobule', $\emptyset_u_p-ē$ 'řeka', $\emptyset_ē_d-a$ 'žere' (a mnoho dalších). Nulový úsek finální existuje však jenom teoreticky: známe kořeny, které končí na samohlásku, avšak reálné kmeny, jež se od nich odvozují, jsou zakončeny souhláskou, kterou buď přináší sufix (třeba infinitivní *-ti*), nebo vkladnou souhláskou, přes kterou se napojuje koncovka (nejčastěji *j*, vzácně *d*), cf. *d_uo_∅* → *d_uo-ti*, *d_uo-d-a* 'dát, dává', *st_o_∅* → *st_o-ti*, *st_o-j-a* 'stát, stojí', *d_ē_∅* → *d_ē-ti*, *d_ē-j-o* 'klást, kladl', *s_ē_∅* → *s_ē-ti*, *s_ē-j-a* 'set, seje' (všechny mají IE protějšky), *jó-ti* 'jet (na koni)', *spē-ti* 'stihnout' (s protějšky slovanskými), *griē-ti* 'sbírat (jako smetanu)', *žvie-ti* 'chytat ryby' (a asi 20 dalších).⁵⁶

⁵⁵ Souhlásková složitost litevských kmenů je zvláště nápadná ve srovnání s indoevropskými protějšky, at' již s českým *olš-e* (slov. kmen **olχ-*), *jilm*, nebo s latinským *aln-us* (< **alsn-us*), *ulm-us*. Litevská slova *alksn-is*, *vinķšn-a* bychom tedy měli pokládat za morfologické deriváty /kořen *-&-* kmenotvorné rozšíření/, jež nejsou produktivní, protože jejich kořen se již jinde nevyskytuje, leč zůstávají slovotvorně motivovány, protože obsahují kmenotvorná rozšíření, jež se vyskytují i v jiných souvislostech, cf. *sluog-a* 'navážka, pokrytí, zatížení' → *sluog-sn-is* > *sluok-sn-is* 'vrstva' vs. *alk-sn-is* (slov. **olχ-*); *veļk-a* *viļk-o* 'vleče vlekl' → *vālk-šn-a* 'zátah' (sítí na ryby) vs. *vinķ-šn-a*.

⁵⁶ Dále existuje na 25 sloves jako *ly-ti* 'přšet', *gy-ti* 'hojit se', *bū-ti* 'být', *siū-ti* 'šít', *gū-ti* 'honit (zvěř)', jež můžeme nicméně interpretovat i jako kmeny typu P_Ū_R zakončené sonorou *j* nebo *v*, která před další souhláskou vytváří s předchozí krátkou samohláskou *i* nebo *u* dlouhou samohlásku *ī* nebo *ū* (v tomto pořadí).

Zdůrazněme ještě, že palatalizační morfoném /j/ stojí mimo konsonanty i vokály a ve struktuře, kterou zde popisujeme, nezaujímá žádnou pozici.

3.6.5 Uspořádání souhláskových úseků kmene je závazné. Začíná-li kmen sonorou (R), může po ní následovat jediné samohláska (V), protože v iniciálním úseku kmene obsazuje sonora 3., poslední možnou souhláskovou pozici. Podobně, obsahuje-li finální úsek kmene dvě ražené souhlásky, není možné přidat žádnou další, protože jsou již obsazeny pozice 5 a 7.

Kořen slova 'sedm' má v litevštině podobu *SePT-*. Vyskytuje se především v kmeni se sufixem *-īn-*, cf. *sept-yn-ì, sept-iñ-t-as, sept-yn-er-ì* 'sedm, sedmý, sedmero'. Bez sufixu *-īn-* můžeme kořen *SePT-* doložit jenom v kmeni slova *sėkm-as* 'sedmý' (okrajová, archaická varianta k nepříznačkovému *sept-iñ-t-as*). Ve slově *sėkm-as* se vyskytuje kmenové rozšíření *-m-*,⁵⁷ cf. *āš-m-as* 'os-m-ý'. Segment *-m-* však nelze připojit k posloupnosti *sept-*. Ta se totiž nutně promítá do struktury $S^1\emptyset^2\emptyset^3_V_ \emptyset^4T^5\emptyset^6T^7-$, kde je obsazena již 7., poslední možná souhlásková pozice. Aby se 7. pozice uvolnila pro *-m-* (R^7), nahradila se dvojice explozív *-pt-* (T^5T^7) jedinou explozívou *k* (T^5). Díky této úpravě má slovo *sėkm-as* kmen $S^1\emptyset^2\emptyset^3_V_ \emptyset^4T^5\emptyset^6R^7-$.

POZNÁMKY

- Při kmenotvorbě dochází ve finálním úseku k akomodaci souhlásek, nicméně i tato akomodace respektuje posloupnost $_R^4T^5S^6T^7 // R^7$.
- Při kmenotvorbě dochází dále k akomodaci souhlásko-samohláskové. Spočívá v tom, že první sonora finálního úseku, sc. R^4 , může přejít do úseku samohláskového, sc. $_V_$, a to jak za vzniku dvojhlásky $_V(V)_$, tak za vzniku dlouhé samohlásky $_V__$.
- Ve finálním úseku litevského kmene dochází vedle akomodace k jedné systémové přesmyčce. Jde o dvojí realizaci úseku $T^5S^6T^7$ pomocí toliko dvou konsonantů, přičemž explozíva je guturální (k, g). Kmen je zakončen T^5S^6- , následuje-li konsonant, tedy T^5S^6-C ($C = T^7 // R^7$), ale S^6T^7- , následuje-li vokál, tedy S^6T^7-V . Úseku $T^5S^6 // S^6T^7$ za uvedených podmínek říkáme KOMPLEXNÍ FINÁLA (označení X).

PŘÍKLADY: v infinitivu *rižg-ti* 'motat se, šmochat' končí kmen $T^5S^6-(CV)$, v préteritu *rižg-o* končí $S^6T^7-(V)$; v přítomnosti *rýžg-a < riñžg-a* tento kmen přibral (zevnitř) nosové rozšíření a končí $R^4S^6T^7-(V)$. Podobně se průběhem finály liší prézens a préteritum *reišk-ia, reišk-ė* od infinitivu *reikš-ti* 'znamenat' či substantív *reikš-m-ė* (I.S. *reikš-m-e*) 'význam', *reikš-l-as* 'symbol'.⁵⁸

ZÁVĚR 3. KAPITOLY. Vztahy předvedené v oddíle 3.6 budou hrát klíčovou roli při výkladu gramatické kmenotvorby slovesa (kniha II), vztahy předvedené v 3.5 jsou klíčové pro výklad skloňování jména (kniha III). Oddíl 3.4 je průpravou k oddílu 3.5 a zároveň předvádí hlavní potíže, s nimiž se musí vyrovnat každý budoucí pokus o celkové uchopení litevského kmenostupu (ablautu). Oddíl 3.3 zjednodušuje inventář oddílu 3.1, oddíl 3.2 předvádí alespoň ve vybraném rozpětí složitost prosodematického inventáře, jež jsme jen v hrubých obrysech načrtli v oddíle 3.0. Čtenáři, neztrácejte naději.

⁵⁷ Kmen stále žije v litevském názvu neděle *sekm-ā-dien-is* ← *sekm-à* 'sedmý' & *dien-à* 'den'.

⁵⁸ Všimněme si, že slabičný morf /reiX-/ si při různých realizacích svého finálního úseku stále drží stejnou slabičnou intonaci.